

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

ABBASOVA NƏRMİN ABBAS QIZI

*Mövzu: “İctimai iaşə müəssisələrində istehsal və tədavül
xərclərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi”*

MAGISTR DISSERTASIYAS,

İxtisasın şifri və adı – 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.d. prof. Q.Ə.Abbasov

Magistr proqramının rəhbəri

i.ü.f.d. prof. Ə.İ.Daşdəmirov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. S.M.Səbzəliyev

Bakı - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-8
I Fəsil. İaşə xərcləri, onun müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində yeri və rolu.....	9-22
1.1. İaşə xərclərinin iqtisadi mahiyyəti, uçotunun məqsədi və təşkili prinsipləri.....	9-15
1.2. İctimai iaşə xərclərinin təsnifatı və nomenklaturası.....	15-22
II Fəsil. İctimai iaşə xərclərinin uçotunun təşkili və onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması problemləri	23-38
2.1. İaşə xərclərinin analitik uçotunun təşkili istiqamətləri.....	23-26
2.2. İaşə xərclərinin sintetik uçotu.....	26-32
2.3. Mal qalığına düşən iaşə xərclərinin müəyyən edilməsi qaydası və uçotu.....	32-34
2.4. İaşə xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	34-38
III Fəsil. İctimai iaşə müəssisələrinin istehsal və tədavül xərclərinin təhlili...	39-64
3.1. Tədavül və iaşə xərclərinin təhlilinin məqsədi.....	39-41
3.2. Tədavül-iaşə xərclərinin ümumi həcmnin təhlili.....	41-46
3.3. Tədavül-iaşə xərclərinə təsir edən amillərin təhlili.....	46-55
3.4. İaşə xərclərinin ayrı-ayrı maddələrinin təhlili	55-64
Nəticə və təkliflər.....	65-67
İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar.....	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Demokratik cəmiyyət, istehlakçıların tələblərinin dolğun ödənilməsi, malların çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması, maddi nemətlər istehlakının daha yaxşı təşkil edilməsinə təsirin gücləndirilməsi, zəhmətkeşlərin asudə vaxtının artırılması və s. sosial-iqtisadi tədbirlər üçün əlverişli şərait yaradır. Bu məqsədlə müasir pərakəndə satış, topdan satış və ictimai iaşə müəssisələri şəbəkəsi daim genişləndirilir, xidmətin mütərəqqi metod və üsulları tətbiq edilir və ictimai iaşənin idarə olunması təkmilləşdirilir, müəssisələrin texniki təchizatı gücləndirilir, avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmindən istifadə daha da yaxşılaşdırılır. Torpaq, tikinti və avadanlıqlardan (əsas fonlardan) istifadə və bütövlükdə ticarətin və ictimai iaşənin effektivliyi tədricən artır.

Cəmiyyətin inkişafının müasir dövründə ictimai iaşənin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Bunu qəbul edilmiş qərar və göstərişlərlə xalq istehlakı malları ilə ictimai iaşənin xüsusi əhəmiyyətə malik olmasından, iaşənin inkişafında intensivlik, təmərküzləşmə və ixtisaslaşma bacarığının uyğunlaşdırılmasından, ticarətin və ictimai iaşənin təşkilinin daha da yaxşılaşdırılmasından, bazarı ən müxtəlif iaşə məhsulları və xidmətlərlə bol-bol təmin etməkdən, bəlkü münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsindən aydın görmək olar.

Bütün bunlar, iaşə işçilərinin iqtisadi biliyə dərinlən yiyələnməsini, iqtisadçıların biznes işi metodları ilə güclü silahlanmasını, tələbin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasını, habelə kommersiya və təsərrüfat işlərindən düzgün nəticələr çıxarmağa və onların optimal həllini tapmaq bacarığının mənimsənilməsini tələb edir.

Bununla belə, ictimai iaşə, özü istehsalat qarşı passiv deyildir. O istehsalat və istehlak fəal təsir göstərir, xalq istehlakı malları buraxılışı

tapşırığının hazırlanmasında, xalq istehlakı strukturunun formalaşmasında bilavasitə iştirak edir, istehsal ilə istehlak arasında proporsiyaların yaradılmasına ciddi təsir göstərir, əmtəə-pul münasibətləri şəraitində xalq istehlakı malları istehsalına təkan verir. K.Marksın “İstehsalın səmərəliliyini yüksəltmək, bölgünü və istehlakı təkmilləşdirmək məqsədi ilə əmtəə-pul münasibətlərindən sosializmdə bunlara xas olan yeni məzmunla müvafiq sürətdə daha dolğun istifadə edilməsi vacibdir” proqram göstərişi ticarət və ictimai iaşənin pul təsərrüfatı ilə birlikdə təkrar istehsala təsirli gücünü bir daha göstərir. Bununla əlaqədar olaraq ictimai iaşənin iqtisadiyyat elmini dərinlən öyrənilməsinin zəruriliyi ticarət və ictimai iaşənin kollektivlərinin elmi-praktiki münasibətdə olan sair sahələrin işçiləri qarşısında vacib məsələ kimi durur.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. Cəmiyyət ticarətin – iaşənin nəzəriyyəsinin əsasını V.İ. Leninin quruculuqda ticarət – iaşənin rolu haqqındakı təlimi təşkil edir. V.İ. Lenin hələ 1921-ci ilin dekabrında göstərirdi ki, bizim indiyədək olan siyasi və hərbi sahədəki xidmətlərimizlə fəxr etməyə haqqımız vardır. İqtisadi siyasətə gəldikdə isə indiki şəraitdə, labud və zəruri olan iqtisadi əlaqəni öyrənməyi tələb edən şəraitdə, öhdəməzə qoyulmuş iqtisadi xarakterli vəzifəni yerinə yetirə bilməkdir. Həmin əlaqə ticarət kimi fəaliyyət göstərən ictimai iaşə də ola bilər. Zənnimizcə, ictimai iaşə göstərdiyi xidmət münasibətlərini anlamaq, öyrənmək bizim vəzifəmizdir. Bu təlimin xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Sözü gedən problem dövlətin mühasibat uçotu sahəsində tanınmış alimlərindən L.İ.Abalkin, N.Q.Çumaçenko, S.S.Sotabuldin, K.N.Naribayev, S.A.Stukov, V.İ.Valuyev, V.B.İvaşçeviç, R.S.Bezrukix, A.S.Marqulis, İ.İ.Poklad, M.X. İebrax, İ.A.Bosmanov və digərləri nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlar aparmış və müəyyən elmi fikirlər söyləmişlər.

Qeyd edilən problemlərin bəzi məqamlarının öyrənilməsinə azərbaycanlı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, V.İ.İsayev, H.İ.Namazəliyev, S.M.Səbzəliyev, S.M.Qasımov, İ.B.Abbasov və başqaları diqqət yetirmişlər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ölkə səviyyəsində mühasibat uçotunun səviyyəsinin formalaşmasının nəzəri metodoloji və praktiki tərəfləri kompleks şəkildə araşdırılmamış və öyrənilməmişdir. Belə araşdırılma və tədqiqat işləri nə namizədlik nə də doktorluq dissertasiyalarının mövzusu olmamışdır.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi bazar münasibətləri şəraitində iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili prinsiplərini hazırlamaqdan ibarətdir. İşdə qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq qarşıya aşağıdakı əsas istiqamətlərin tədqiq edilib həyata keçirilməsi durur:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində ictimai iaşə xərclərinin uçotunun formalaşdırılmasının zəruriliyinin əsaslandırılması;
- mühasibat uçotunun mahiyyətinin, onun uçot sistemində yerinin müəyyən edilməsi, həmin sistemin funksiyasının qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsi;
- bazar münasibətlərinin meydana gəlməsi şəraitində ictimai iaşə müəssisələri üçün mühasibat uçotunun metodoloji əsasının işlənməsi;
- iaşə xərclərinin, məhsul buraxılışının və kənarlaşmalar üzrə nəticələrin idarəedilməsi sisteminin əsaslandırılması və ona dair konkret tədbirin görülməsi.

Tədqiqatın predmeti və obykti Azərbaycan Respublikasında və dünya miqyasında mühasibat uçotunun əsas alt sistemi olan mühasibat uçotunun formalaşmasının nəzəri, və praktik problemlərinin araşdırılması, tədqiqatın predmeti hesab edilir.

Tədqiqatın obyektı kimi “Abşeron” restoranı hesab edilir. Tədqiqatı yerinə yetirmək üçün informasiya bazası Restoran və onun müəssisələrinin uçot və hesabat məlumatları, sahə eləcə də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin müəssisələrində uçotun, iqtisadi təhlilin və nəzarətin təşkilinə dair qüvvədə olan materiallar olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əsasını ictimai iaşə müəssisələrində uçot və hesabatın, iqtisadi təhlilin və nəzarətin təşkilinə dair normativ sənədlər, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, uçot, iqtisadi təhlil və nəzarətin idarəetmə funksiyasının inkişafına dair ölkə və xarici iqtisadçıların eləcə də digər xüsusi ədəbiyyat mənbələri təşkil edir.

Yerinə yetirilən işin elmi yeniliyi bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə ictimai iaşə müəssisələrində uçotun təşkili və istiqamətləri üzrə verilmiş təkliflər, formalaşdırılmış tövsiyələr hesab edilir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr alınmışdır:

- iaşə xərclərinin uçotunun bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən yeni istiqamətlərin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- bazar münasibətləri şəraitində uçotun mahiyyəti və onun əhəmiyyətinin açıqlanması;
- ümumi (maliyyə) bölgüsü şəraitində mühasibat aparatının təşkilinin müəyyənləşdirilməsi;
- uçot və hesabatın qaydaya salınmasının təmin edilməsi üzrə təkliflərin formalaşdırılması;
- mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş uçot prosesinin əlaqələndirilməsi, onun optimallaşdırılmasına nail olunması üzrə tövsiyə işlənməsi;

- ümumi mühasibatlıq nəzərə alınmaqla mühasibat uçotunun hesablar planının, qarşılıqlı əlaqə variantının işlənməsi və istifadəsinə dair təklif verilməsi;

Aparılmış tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bazar münasibətləri üçün zəruri sayılan əmtəə material ehtiyatlarının optimal təminatına, müəssisənin istehsal resurslarının səmərəli istifadəsinə, bütövlükdə müəssisənin və onun struktur bölmələrinin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə, ayrı–ayrı məhsul növlərinin qiymətinin və onların rentabelliyyətinin düzgün müəyyən edilməsinə yönəldilən mühasibat uçotunun təşkilinə dair tövsiyələr hazırlanması və i.a. - dan ibarətdir.

İşin həcmi və strukturu. Girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işinin həcmi 70 kompüterdən çıxmış səhifə 9 cədvəl təşkil edir.

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı, onun məqsəd və vəzifələri formalaşdırılmışdır.

Birinci fəsil “İctimai iaşə xərcləri, onun müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində yeri və rolu” – milli uçot sisteminin təşkili prinsiplərini; mühasibat uçotunun vahid sistemini, standartlarını və mühasibat uçotunun idarəetmə uçotu ilə əlaqəsi açıqlanır.

İkinci fəsil “İctimai iaşə xərclərinin uçotunun təşkili və onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması problemləri”də iaşə xərclərinin və kommersiya hesabının inkişafı şəraitində maya dəyərinin formalaşmasına dair zəruri uçotun aparılmasını və onun əsasında iqtisadi işlərin yerinə yetirilməsini uçot prinsipinə uyğun yerinə yetirilməsini həyata keçirmişdir.

Üçüncü fəsil “İctimai iaşə müəssisələrinin istehsal və tədavül xərclərinin təhlili” adı altında müəssisə və təşkilatlarda iaşə xərclərində əmələ gələn problemlər təhlil edilmiş və əsaslandırılmış nəticə çıxardaraq əməli təkliflər verilmişdir.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində çıxarılan əsas nəticələr geniş şərh edilmiş və aparılmış tədqiqatın nəticəsi üzrə mühasibat uçotuna və təhlilinə dair 6 əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

I FƏSİL. İAŞƏ XƏRCLƏRİ, ONUN MÜƏSSİSƏ VƏ TƏŞKİLATLARIN FƏALİYYƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

1.1. İaşə xərclərinin iqtisadi mahiyyəti, uçotunun məqsədi və təşkili prinsipləri.

Malların istehlakçılardan istehlakçılara çatdırılması və satışı ilə əlaqədar sərf olunan (çəkilməmiş) ictimai zəruri məsrəflərin pulla ifadəsi iaşə xərcləri adlanır. İaşə xərclərinin zəruriliyi ictimai iaşə işçilərinin əməyinin ödənilməsi, malların daşınması, saxlanması, emalı, satışa hazırlanması ilə əlaqədar olan xərclərin mövcudluğundan irəli gəlir. Bundan başqa malların alqı və satışının təşkili, ictimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının idarə olunması, uçotun aparılması və s. bir sıra xərclərlə müşahidə olunur.

Xalq təsərrüfatı miqyasında iaşə xərcləri mal tədavülü prosesinin ictimai zəruri məsrəfləri kimi çıxış edir. Ona görə də iaşə xərclərinin tərkibinə planlaşdırılmayan xərclər və itkilər, habelə xalq təsərrüfatı sahələri arasında vəsaitlərin bölüşdürülməsini əks etdirən məsrəflər daxil edilmir. Bunlara vergilər, cərimələr, pensiya və dəbbə pulları, ümitsiz borclardan olan zərərlər, təbii fəlakətdən sonra itkilər aiddir ki, bunların iaşə prosesi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının iaşə xərcləri iaşə prosesində çəkilən məsrəflərin tərkib hissəsidir.

Xalq təsərrüfatı uçotunda sənaye müəssisələrinin, tədarük təşkilatlarının, kəndli-fermar təsərrüfatının ticarət və ictimai iaşənin xərclərini əks etdirilmədiyi üçün xalq istehlaki malları üzrə tədavül və iaşə xərclərinin həcmi haqqında tam təsəvvür yaratmır. Bu isə öz növbəsində xalq təsərrüfatı üzrə məsrəflərin optimallaşdırılması məsələsinin həllinə çətinlik yaradır.

Məhz buna görə də “tədavül və ictimai iaşə xərcləri” termini xalq təsərrüfatının bir sahəsi üzrə ticarət və ictimai iaşəyə şamil edilir.

İstehsal və tədavül sferasında ictimai əməyin mövcud yəni, onun dəyər və maya dəyərin yaradılmasına görə ictimai iaşə və tədavül xərcləri iki növə ayrılır:

1. əlavə ictimai-tədavül xərcləri;
2. xalis ictimai-tədavül xərcləri.

Əlavə ictimai-tədavül xərclərinə istehsal-tədavül prosesində istehsalın davamı ilə əlaqədar olan məsrəflər aid edilir. İstehsalın tədavül sferasında davamı ilə əlaqədar olan xərclərə malların daşınması, saxlanması, onların yenidən emal olunması, çeşidlənməsi, çəkilib-bükülməsi və s. ilə, yəni istehsalın davamı ilə əlaqədar olan əməliyyatlara sərf olunan məsrəflər daxildir, bu məsrəflər yeni dəyərin yaradılması, yaxud istehsalda yaranmış dəyərin artırılması ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də K. Marks belə məsrəfləri əlavə məsrəflər adlandırmışdır. Dəyər formasının dəyişilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər məhsulun əmtəə formasından pul formasına və əksinə-formasından mal formasına dəyişməsi ilə əlaqədardır. Buraya malların bilavasitə satışı, pul tədavülü, üçotun aparılması, reklamın təşkili və s. əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər daxildir. Bu cür məsrəflər heç bir dəyər yaratmır, istehsalda yaranmış dəyəri artırmır, yalnız dəyər formasının dəyişilməsini təmin edir. Belə məsrəflər isə xalis məsrəflər adlandırılır, çünki bu xərclər cəmiyyətin istehsalda yaratmış olduğu xalis gəlirin hesabına ödənilir. Bu cür xərclər geyri-məhsuldar xarakterə malik olmasına baxmayaraq ictimai zəruri məsrəflərdir.

İctimai iaşədə iaşə xərclərinin xalis və əlavə xərclərə bölünməsi maddi istehsal sferasının hüdudunu düzgün müəyyən etməyə, ümumi ictimai məhsulun və milli gəlirin həcmi düzgün müəyyən etməyə, iaşə və ticarətin inkişafı prosesində dərinlən dərk etməyə və onun

məqsədəuyğunluğunun idarə olunmasına, vəsaitlərin məqsədəuyğun sürətdə ixtisar edilməsinə şərait yaradır. Lakin uçot və planlaşdırma təcrübəsində əlavə ictimai iaşə xərcləri, satış (xalis) xərclərindən ayrılır və buna görə onları qəti sürətdə bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığı üçün belə bir təsnifat (bölgü) şərti xarakter daşıyır. Əlavə və xalis tədavül – iaşə xərcləri arasındakı nisbət daimi xarakter daşımır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi sayəsində istehsal müəssisələrinin malların istehlakçılara tam istehlaka yararlı formada çatdırılmasında rolu daha da yüksəlir. Bunula əlaqədar olaraq ictimai iaşədə əlavə iaşə xərclərinin payı azalır və nisbətən dəyər formasının dəyişməsi ilə əlaqədar payı isə artır. İctimai iaşə müəssisəsi və təşkilatları iddia işlərinin aparılması, malların keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, zayın düzəldilməsi, düzəldilməyən zayların malsatanlara (istehsalçılara) qaytarılması, aşağı keyfiyyətli olması və ya tələbatın olmaması üzündən malların kənar təşkilatlara yüklənməsi və satışı ilə bağlı küllü miqdarda əmək və vəsait itkisinə məruz qalırlar. Bu xərclər heç də ictimai tələbatdan yaranmır və qeyri-məhsuldar xarakterlidir. Odur ki, bunların aradan qaldırılması bir tələbat kimi qarşıda durur.

Bazar münasibətləri şəraitində işləməklə əlaqədar olaraq ictimai iaşə müəssisələrinin işlərində mövcud zəruri dəyişikliklər, ictimai iaşə xərclərinin azalması və əsasən ictimai iaşə və ticarət mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunan xalis xərclərin artmasına gətirib çıxarır. İctimai iaşə müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri isə əhaliyə yüksək iaşə xidməti göstərmək və iaşə xərclərinin aşağı salınması, yəni daima azaldılması hesab olunur. Hazırkı bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin fəaliyyətinin mənfəətlə başa vurulması, ilk növbədə digər məsələlərlə yanaşı xərclərin aşağı salınmasında asılıdır ki, bu da müəssisələrin gələcək inkişafı və normal fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir.

İctimai iaşə xərclərinə qənaət, ictimai iaşənin səmərəliliyinin yüksədməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mal tədavülü mərhələlərini qısaltmaq və malların hərəkətini sürətləndirmək ictimai iaşənin daha mütərəqqi formalarından istifadə ilə yanaşı aşağıdakılar da mühüm rola malikdir:

- Baş vermə yerləri üzrə (ictimai iaşə müəssisələri, onların filialları, şöbələri, briqadalar və s.) ictimai iaşə xərclərinin formalaşmasına dair vaxtında və dəqiq informasiya ilə təmin etmək;
- Xərc maddələri üzrə iaşə xərcləri smetasına ciddi əməl olması üzərində nəzarəti həyata keçirmək;
- Xərcləri, hesabat dövrləri üzrə düzgün bölüşdürmək;
- İaşə xərclərinin aşağı salınması üzrə ehtiyacları aşkar etmək.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq özünü maliyyələşdirmə və öz xərcini ödəmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisə, birlik və təşkilatlarında iaşə xərclərinin aşağı salınması obyektiv zərurət təşkil edir. Xalq təsərrüfatının inkişafının yüksəldiyi hazırkı şəraitdə mal dövriyyəsinin həcmi daima artmağa meyl edir. Bununla əlaqədar olaraq təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi və qənaət rejiminə əməl olunmasının nəticəsi olaraq iaşə xərclərinin artım tempi mal dövriyyəsinin artım tempindən geri qalır. Mühasibat uçotu və nəzarət bu nisbətin gözlənilməsinə hərtərəfli təsir göstərməlidir.

Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu uyğun olaraq istehsal və tədavül xərclərinin uçotu və xərc smetasının icrasının dəqiqliyi və həqiqiliyi təmin olunmalıdır. Mühasibatlıq əmək haqqı fondunun düzgün xərclənməsinə, vəzifə maaşlarının təyin edilməsinə, ştat, maliyyə və kassa intizamına əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirilməlidir. Baş mühasib qanunsuz pul vəsaitlərinin xərclənməsini xəbər verən və onu aradan qaldıran tədbirlərin hazırlanmasında fəal iştirak etməlidir. Müəssisənin mühasibatlığında

vəsaitlərin sərf olunması və qənaət rejiminə əməl olunması üzərində qabaqcadan nəzarət təmin olunmalıdır. Müəssisənin baş mühasibinə müəssisə, birlik və təşkilatlar tərəfindən bağlanmış müqavilə və sazişlər, həmçinin işçilərə vəzifə maaşlarının, əmək haqqında edilən əlavə və mükafatlandırma haqqında verilmiş əmr və sərəncamlara baxmaq və razılıq vermək hüququ verilir. Mühasiblər xərclərlə bağlı olan təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsini təsdiq edən pul, hesablaşma və mal sənədlərinə əvvəlcədən baxır və nəzarət edirlər. Smetada nəzərdə tutulmayan və ondan artıq olan xərclərin aradan qaldırılması, iaşə xərclərinə əvvəlcədən nəzarətin mühüm vəzifələrindən biridir. Müəssisənin baş mühasibləri və mühasibatlığın dəgər işçiləri mal-material dəyərləri, pul vəsaitləri və maliyyə ehtiyatları ilə əlaqədar olan qeyri-qanuni və təsərrüfatçılıq baxımından məqsədəuyğun sayılmayan əməliyyatlara dair sənədlərə dərkəkar qoymaq və ya imzalamaq hüququna malik deyillər. Təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı ictimai iaşə müəssisə, birlik və təşkilatların xərclərinə cari nəzarət həyata keçirilir. Belə bir, nəzarətlə təkcə mühasibatlığın işçiləri deyil, eyni zamanda operativ heyət (müəssisə və onun bölmələrinin rəhbərləri, kulinarlar, texnoloqlar, ekspeditorlar, agentlər, maddi-məsul şəxslər və s.) də məşğul olmalıdır. Bu zaman nəqliyyatın işinə, mal və taraların artıq əskikcəlməsinin aradan qaldırılmasına, iddiaların vaxtında təqdim edilməsi işlərinin cari nəzarətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsindən, onların sintetik və analitik uçot hesablarında əks etdirilməsi və hesabların tərtibindən sonra istehsal və tədavül xərclərinə sonradan nəzarət həyata keçirilir. Bu cür nəzarətin həyata keçirilməsində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodlarından istifadə olunur ki, bunların ən mühüm növlərindən biri də müqayisə metodu hesab olunur. Sonradan nəzarət, həmçinin sənədli təftiş və yoxlamalar zamanı da həyata keçirilir ki, onların keçirilməsində idarə

daxili, ictimai və xalq nəzarəti orqanları, audit təşkilatları iştirak edirlər. Sonradan nəzarətin vəzifələrinə iaşə xərclərinin həcminə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, vəsaitlərin qeyri-qanuni və məqsəduyğun sayılmayan hallarda xərclənməsi faktları müəyyən etmək, iaşə xərcləri smetasından artıq xərclənməyə cavabdeh olan şəxsləri təyin etmək və gələcəkdə belə artıq xərcə yol verilməməsi üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq və s. daxildir.

İaşə xərclərinin uçotunun təşkili aşağıdakı mühüm prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1. Xərclərin uçot nomenklaturasının vahidliyi. Hər bir idarə və təşkilatın hər bir sahəsi, iaşə xərclərinin nomenklaturası üzrə xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bütün xüsusi nomenklaturaların əsasını eyni növdən olan xərclər təşkil edir.
2. Malların maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsi. İaşə xərcləri ümumilikdə ay ərzində satılmış və satılmayıb qalmış mallara aid olduğu üçün bütün iaşə xərcləri satılmış mallara düşən və mal qalığına düşən xərclərə bölünməlidir. Bunlardan birincisi iaşə xərcləri, ikincisi isə malların maya dəyərinin tərkib hissəsidir.
3. Hesabat dövrünün uyğunluğu. Mövcud hesabat dövründə baş vermiş xərclər onların həqiqətən aid olduğu dövrlər arasında bölüşdürülməlidir.

Uçotun qeyd edilən bu prinsiplərinin həyata keçirilməsi mühasibat uçotu aparatının səmərəliliyinin ən mühüm şərtlərindən hesab olunur.

1.2. İctimai iaşə xərclərinin təsnifatı və nomenklaturası

İctimai iaşə xərclərinin uçotunun əsasını onların təsnifatı təşkil edir. İaşə xərclərinin müxtəlif əlamətlərə və xüsusiyyətlərinin məcmusunu görə bölünməsi (ayrılması) onların təsnifatı adlanır. İaşə

xərclərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatının işlənməsi onların formalaşması prosesini məqsəduyğun formada idarə etməyə, onları düzgün planlaşdırmağa, qənaət rejimini həyata keçirməyə imkan yaradır.

İaşə xərcləri üzrə məsrəflər iqtisadi əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) Maddi-texniki ehtiyatların istifadəsi ilə əlaqədar olan xərclər;
- 2) Əmək ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqədar xərclər;
- 3) Kənar təşkilatların göstərdiyi iş və xidmətlərin ödənilməsi;
- 4) Malların yüklənilib daşınması, saxlanması və satışı zamanı baş verən itkilər.

İaşə müəssisələrinin və xərclərin növlərinə görə iaşə xərcləri topdan ticarət, pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin, meyvə-tərəvəz bazalarının xərclərinə, malsatanlar tərəfindən ödənilən nəqliyyat xərclərinə və idarə aparatının saxlanması xərclərinə bölünür.

Hansı təşkilata və sistemə mənsub olmasından asılı olmayaraq müəssisələrin iaşə xərcləri müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə bölünür.

Müstəqim xərclər bilavasitə iaşə (istehsal) anbar funksiyaları və əməliyyatları ilə əlaqədar olan xərclərdir. Buraya nəqliyyat xərcləri, bilavasitə ticarət-anbar işçilərin əmək haqqı, binaların, qurğuların və inventarların saxlanması və icarə edilməsi xərcləri, malların saxlanması, işlənməsi, çeşidlənməsi və qablaşdırılması xərcləri, bank kreditləri üzrə faizlə, tara əməliyyatları üzrə xərclər və s. daxildir.

Qeyri-müstəqim xərclər yuxarı iaşə təşkilatlarının saxlanması xərcləri üzrə məsrəflərdən ibarətdir. Bu məsrəflər iaşə sahələri və müəssisələrin arasında müstəqim xərclərin ümumi məbləğinə münasib qaydada bölünür və onların iaşə xərclərinə aid edilir.

Mal dövriyyəsi həcminə münasibətinə görə iaşə xərcləri şərti sabit və şərti-dəyişən xərclərə bölünür. Şərti-dəyişən xərclər mal dövriyyəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar olan xərclərdir ki, bunların nəqliyyat xərcləri, mal

dövriyyəsinə görə ödənilən əmək haqqı xərcləri, mal xərcləri, tara üzrə məsrəflər və s. kimi xərclər aiddir.

Şərti sabit xərclər isə mal dövriyyəsinə asılı olmayan xərclərdir ki, bunların cari təmir xərcləri, bunların saxlanması və icarə xərcləri amortizasiya xərcləri və s. aiddir. Bundan başqa iaşə xərcləri planlaşma, uçot və təhlili məqsədi ilə xərc maddələrinin nomenklaturası üzrə qruplaşdırılır. İaşə xərclərinin təsnifatı onların uçot nomenklaturasının yaradılmasının əsasını təşkil edir. İaşə xərclərinin tərkibi müvafiq hüdudi sənədlərlə tənzimlənir. Həmin normativ sənədlərdə xərc maddələri üzrə məsrəflərin nomenklaturasının tərtibi və təsdiqi ilə sahələrin (ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti və s.) bilavasitə özlərinə həvalə edilmişdir. Lakin respublikamızda belə bir normativ hüdudi sənəd olmadığından mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bütün iaşə müəssisələri sovet dövründən qalma nomenklaturadan (13 oktyabr 1988-ci ildə) istifadə edilir. Bu nomenklaturada xərclər aşağıdakı maddələr üzrə qruplaşdırılır.

Qeyd edilən bu xərc maddələrində əks etdirilən zəruri məsrəflərdə ticarətin normal fəaliyyəti və əməyi təşkili, habelə alıcılara göstərilən iaşə və xidmət qaydalarına əməl olunması ilə əlaqədar olan xərclər daxil edilmişdir. Bu maddələrdə konkret olaraq aşağıdakılar uçota alınır:

1. “Dəmir yol, su, avtomobil, at-araba nəqliyyat daşıma xərcləri” maddəsində malların və ərzağın daşınması, stansiyalarda, portlarda (körpülərdə), yüklənilib-boşaldılması, ekspedisiya və digər əməliyyatlar üzrə ödəmələr, malların stansiya, port və körpülərdə müvəqqəti saxlanması, daşınan məhsul və malların keyfiyyətinin ekspedisiyası və təhlili xərcləri və s. uçota alınır.
2. “Əməyin ödənilməsi xərcləri” maddəsində qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən ştatda olan siyahı sayına daxil edilən və edilməyən

- işçilərə hesablanan bütün növdən olan əmək haqqı, mükafatlar, ilin yekunlarına və s. görə birdəfəlik mükafat və təltiflər uçota alınır.
3. “Binaların, qurğuların, inventarların icarəsi və saxlanması xərcləri” maddəsində ticarət-ambar bina və otaqlarının, qurğu və inventarların icarəsi üzrə bağlanmış müqaviləyə müvafiq olaraq ödənilən icarə haqqı, qızdırılma, işıqlandırma, su təchizatı üzrə məsrəflər, kanalizasiya və sair kommunal xidmətlər üzrə xərclər, binanın və ona aid olan sahələrin təmiz saxlanması və zibilin daşınması xərcləri, təsərrüfat materiallarının (sabun, soda, süpürgə, mel və s.) əldə edilməsi üzrə xərclər, qaldırıcı qurğu və liftlərin hərəkətə gətirilməsi üzrə sərf edilən elektrik enerjisinin dəyəri, avadanlığa texniki xidmət göstərilməsi, yanğından mühafizə dəstəsinin saxlanması və s. üzrə xərclər uçota alınır.
 4. “Əsas vəsaitlərin amortizasiyası” maddəsində öz xüsusi əsas vəsaitlərinə və icarə edilmiş tikili və qurğulara çəkilmiş əsaslı məsrəflərə hesablanmış amortizasiya ayırmalarını uçota almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu zaman tətbiq olunan amortizasiya normaları verqi məsələsinə müvafiq olaraq tətbiq olunmalıdır.
 5. “Təmir fonduna ayırmalar” adlı maddədə əsas fondların bütün növdən olan təmirə sərf edilməsi nəzərdə tutulan təmir fondunda normativ üzrə ayırmalar uçota alınır.
 6. “ATƏ-nin, sanitar geyimləri, yeməqxana ağları, qab-qacağı və ləvazimatlarının köhnəlməsi” adlı bu maddədə aşağıdakılar əks etdirilir: istismarda olan ATƏ-nin, yeməqxana ağlarının, sanitar geyimlərinin, sanitar ayaqqabı və xüsusi ləvazimatların köhnəlməsi, yeməqxana ağları və sanitar geyimlərinin təmiri üzrə emalatxanalara ödəmələr, ATƏ-nin və təsərrüfat inventarlarının təmirinə çəkilən məsrəflər və s.

Xüsusi təyinatlı fondların və məqsədli maliyyələşmə vəsaitləri hesabına alınan ATƏ üzrə köhnəlmə tədavül xərclərinə daxil edilmir.

7. “İstehsal ehtiyatlarına yanacaq, qaz, elektrik enerjisi xərcləri” adlı maddə ictimai iaşə müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, burada aşağıdakı xərclər uçota alınır: texnoloji və digər istehsal ehtiyaclarına sərf olunan odun, kömür, torf və s. yanacaq növlərinin faktiki maya dəyəri; texnoloji məqsədlər üçün avadanlıq və mexanizmlərin hərəkətə gətirilməsi üçün istifadə olunan elektrik enerjisi, qaz və parın dəyəri; müəssisə daxilində yanacağın daşınması xərcləri. Soyuducu qurqulara sərf edilən elektrik enerjisinin dəyəri bu maddədə uçota alınmır.
8. “Malların saxlanması, işlənməsi, sortlaşması və qablaşdırılması xərcləri” adlı bu maddədə aşağıdakılar uçota alınır: malların emalı, seçilməsi, sortlaşdırılması, fasovka və qablaşdırılmasına sərf edilən materillərin (bükmə üçün kağız, paket, yapışqan, ip, mişar, yonqar, saman, məftil və s.) faktiki maya dəyəri; büküşü sex və fabriklərin xidmətlərinin ödənilməsi; mal və məhsulların soyudulması üçün istifadə olunan buzun faktiki maya dəyəri; malların kənar təşkilatların anbarlarında saxlanma xərcləri; mal və məhsulların saxlanması ilə bağlı şəraitin yaradılması üçün digər xərclər və s.
9. “Ticarət reklamı itkiləri” maddəsində vitrinlərin, satış sərqiələrinin, mal nümunələrinin otaqlarının, reklam nəşrlərinin hazırlanması və nəşr edilməsi xərcləri və s. aid edilir.
10. “Kreditdən istifadəyə görə faizlər” maddəsində bank kreditindən istifadəyə görə banklara ödənilən faizlər uçota alınır. Bu zaman həmin maddə kreditə satılmış mallar üçün alınmış faiz məbləqi qədər azaldılır. Bank kreditindən istifadəyə görə yüksək stavka ilə (iqtisadi

sanksiyakimi) alınmış faizlər tədavül xərclərinə daxil edilmiş və 80 “Mənfəət və zərərlər” hesabının debetində uçota alınır.

11. “Malların və ərzağın daşınması, saxlanması və satışı zamanı norma daxilində itkilər” maddəsində alış qiyməti ilə aşağıdakılar əks etdirilir: malların avtomobil, dəmiryolu, su, hava və qoşqu nəqliyyatı ilə daşınması, saxlanması və satışı zamanı təbii itki norması daxilində itkilər; təbii itki normasından artıq olan əlavə normalar daxilində özünəxidmət mağazalarından yaranan mal itkiləri və s.
12. “Tara xərcləri” adlı maddə kisə və digər taraların qəbul və təhvil qiymətləri arasındakı fərqlər, tara-avadanlıqların istismarı üzrə xərclər, çoxdövriyyəli taraların amortizasiyası, mükafatlandırma fondlarına ayırmalar, xüsusi inventar taraların təmiri xərcləri, taraların təmizlənməsi və emalı xərcləri, tara üzrə planlaşdırılan sair və s.
13. “Dövlət sosial sığortasına ayırmalar” maddəsində hesablanmış əmək haqqı fondunun 30%-i həcmində sosial sığortaya ayırmalar uçota alınır.
14. “Məcburi tibbi sığortaya ayırmalar” adlı maddədə tibb müəssisələrinə edilən ödəmələr və s. uçota alınır.
15. “Əmlakın məcburi sığortası xərcləri” maddəsində müəssisənin və ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin əmlakının icbari sığortası üzrə ayırmalar üzrə məsrəflər uçota alınır.
16. “Sair xərclər” maddəsində əməyin mühafizə və təhlükəsizlik texnikası tədbirlərinin keçirilməsinə vəsait məsrəfləri aid edilir ki, bunlara aşağıdakılar aiddir: ventilyatorların qurulması və saxlanması, maşın və onların hərəkət edən hissələrinin alınması, ezamiyyə xərcləri, dəftərxana, poçt-teleqraf və telefon xərcləri, mal satışından əldə edilən pulun inkasso edilməsi və s. məsrəflər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xərclərin yuxarıda göstərilən nomenklaturası əsasın DSK-nın köhnə informasiya tələbatına uyğun

qurulmuşdur. Məhz buna görə də o, iaşə müəssisələrinin bu günki iş xüsusiyyətlərinin, uçot və nomenklaturasının tələblərinə cavab vermir. Hazırkı bazar münasibətləri şəraitində ticarət müəssisələrində baş verən xərclərin özlərinin iqtisadi məzmununa uyğun müvafiq xərc maddələrinə aid edilməsi, xərclərin və gəlirlərin onların həqiqi aid olduğu hesabat dövrləri arasında bölüşdürülməsi vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün də tədavi xərclərinin təsnifatını ifadə edən uçot nomenklaturasının optimal variantının işlənilib hazırlanması tələb olunur. Əks halda iaşə və təchizat satış təşkilatlarının uçot məlumatlarında və tərtib edilən maliyyə hesabatlarında qeyri-objektivliyə yol verilə bilər.

Hazırda qüvvədə olan qaydaya əsasən təmir xərcləri formalaşdırılmır və torpaq tikili və avadanlıqların təmiri ilə əlaqədar çari hesabat dövründə baş verən bütün xərclər hesabat dövrünün iaşə xərclərinə aid edilməlidir. Bu baxımdan “Təmir fonduna ayırmalar” xərc maddəsinin adının dəyişdirilərək “Torpaq, tikili və avadanlıqların təmir xərcləri” adlandırılması məqsədəuyğun olar.

Hazırkı şəraitdə müəssisələr digər müəssisə və təşkilatlardan aldığı borclara görə ödənilən faizlər iaşə təşkilatlarının iaşə xərcləri tərkibində uçota alınmalıdır. Bizim fikrimizcə köhnə uçot nomenklaturasında mövcud olan “Kreditdən istifadəyə görə faizlər” xərc maddəsinin adını dəyişdirərək “Kreditlər və borcdan istifadəyə görə faizlər” adlandırılması məqsədəuyğundur.

“Məcburi tibbi sığortaya ayırmalar” və “Əmlakın məcburi sığortası” xərc maddələrinə gəldikdə isə onların nomenklaturasının “sairxərclər” maddəsində əks etdirilməsi daha məqsədəuyğun olar.

İaşə xərclərinin yeni nomenklaturaya daxil edilməsinə gəldikdə bunları nümayəndəlik xərclərinə aid etmək olar. Nümayəndəlik xərclərinə gəldikdə isə əməkdaşlıq yaratmaq məqsədi ilə digər müəssisələrin nümayəndələrinin qəbulu və onlara xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar

məsrəfələr aid edilir. Bu baxımdan məşqulluq fonduna ayırmalar və nümayəndəlik xərclərini “Sair xərclər” maddəsində ayrıca bənd kimi verilməsi məqsədəuyğun olar. Bu dediklərimizi nəzərə alaraq iaşə xərclərinin təsnifatını ifadə edən uçot nomenklaturasının yeni variantını aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Dəmir yol, su və hava nəqliyyatı ilə daşınma xərcləri.
2. Avtomobil və qoşqu nəqliyyat daşımaları xərcləri.
3. Əməyin ödənilməsi xərcləri.
4. Sosial sığortaya ayırmalar.
5. Binaların, qurğuların, avadanlıq və inventarların icarəsi və saxlanması xərcləri.
6. Əsas vəsaitlərin amortizasiyası.
7. Əsas vəsaitlərin təmiri xərcləri.
8. Malların saxlanması, işlənməsi, sortlaşdırılması xərcləri.
9. Malların qablaşdırılması xərcləri.
10. Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi, saxlanması və təmiri xərcləri.
11. Tara xərcləri.
12. Yanacaq və enerji xərcləri.
13. Malların itkisi və texnoloji tullantılar.
14. Reklam xərcləri.
15. Kreditdən və borcdan istifadəyə görə faizlər.
16. Sair xərclər.

Qeyd edilən xərclərin yeni nomenklaturası bizim fikrimizcə xərclər üzərində nəzarəti daha da gücləndirər, tərtib olunmuş maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini təmin edər, habelə xərclərin analitik uçotunun təşkilinə öz təsirini göstərir.

II. FƏSL. İCTİMAİ İAŞƏ XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ VƏ ONUN BAZAR İQTİSADİYYATININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

2.1. İaşə xərclərinin analitik uçotunun təşkili istiqamətləri.

Müəssisələrdə iaşə xərclərinin uçotunu dəqiq aparmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün analitik uçotu düzgün təşkil edilməlidir. İaşə xərclərinin analitik uçotu həm müəssisələr həm də təşkilatlar üçün vahid olan uçot nomenklaturasında nəzərdə tutulan xərc maddələri üzrə aparılır. Analitik uçotun aparılması üçün maşınaqrama, tabulyaqrama, jurnal-orderlər, jurnal-orderlərə əlavə edilən debet cədvəlləri, yığma cədvəlləri, çoxsütünlü kartoçkalar və s. kimi analitik uçot reqistrlərindən istifadə olunur. Mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıqda aparılan analitik uçot iaşə xərclərinin məbləğini təkcə maddələr üzrə deyil, həm də sərbəst balansla ayrılmayan iaşə müəssisələri üzrə də müəyyən etməyə imkan verilməlidir. Bu isə hər bir iaşə müəssisə üzrə iaşə xərcləri smetasına əməl olunmasına nəzarət etməyə imkan verir. Mərkəzləşdirilmiş uçot formasında iaşə xərclərinin analitik uçotu nomenklatura maddələri üzrə və struktur bölmələr üzrə aparılır. Bundan başqa nəzəri olaraq analitik uçot mal qrupları üzrə də aparıla bilər. İaşə xərclərinin analitik uçotunun təşkilinin iki variantı mövcuddur:

- 1) İaşə xərcləri məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçotu alınır, yəni müəssisə (idarə, trest) tərəfindən ödənilən xərclər müəssisədə uçota alınır. İaşə vahidləri və ya onların struktur bölmələrində (şöbə, yeməxana) müvafiq sənədlərlə rəsmiyyətə salınan xərclər onlara aid edilir. Belə olan halda bütün xərclər müstəqim xərclər kimi çıxış edir. Lakin o xərclər planlaşdırma zamanı hər bir müəssisə vahidi və ya onun

struktur bölməsinin səviyyəsinə iaşə təşkilatının bu həlqəsinin işindən bilavasitə asılı olduğundan sözü gedən müəssisə vahidinə aid edilir.

- 2) İaşə xərcləri baş vermə yerləri üzrə uçotu alınır, yəni konkret iaşə vahidi və ya onun struktur vahidində çəkilməmiş xərclər rəsmiyyətə salınmış sənədlərə əsasən uçotda onların maliyyə nəticələrinə aid edilir, lakin ümumilikdə müəssisə üzrə sənədləşdirilən xərclər (dolayı, qeyri-müstəqim) hesabat dövrünün sonunda əvvəlcədən müəyyən-ləşdirilmiş bazaya, məs. mal dövriyyəsinin həcminə, daxil olan malların məbləğinə, icarə edilmiş sahə və s. əsasən mütənasib qaydada iaşə vahidləri və ya onların struktur bölmələri arasında bölüşdürülür. Belə olan halda maliyyə nəticələrinə təkcə onlarda baş verən xərclər deyil, həm də bilavasitə onların əvəzinə ictimai iaşə idarəsi, trest və s. tərəfindən hesablanan və ödənilən xərclər də öz təsirini göstərir.

Qeyd edilən birinci variantı ikincisinin xüsusi halı kimi də baxıla bilər, çünki birinci variantda qeyri-müstəqim xərclərin bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmur. Belə olan halda birinci variant mühasibat uçotunun aparılmasına çəkilən xərcləri ixtisar edir, ikinci variant isə ictimai iaşə müəssisələri daxilində xərclərin bölüşdürülməsini daha geniş əks etdirir. Lakin ikinci variantın dəqiqliyi şərtdir, çünki tədavül xərclərinin məbləği bölüşdürmə bazasının seçilməsindən asılı olduğundan subyektiv hesab olunur. Lakin bununla yanaşı hər iki variantın tətbiqi idarəetmənin aşağı həlqələrinin sərbəstliyinin artmasını təmin edir və sahə üzrə təsərrüfat hesabının möhkəmlənməsinə təsir göstərir ki, bu da bazar münasibətləri şəraitinin tələbələrinə tam uyğundur. Beləliklə, struktur bölmələr üzrə analitik uçotun aparılması daxili “şaquli” təsərrüfat hesabını təmin etmiş olur.

Lakin, AIS sistemi şəraitində həm də daxili “üfuqi” təsərrüfat hesabı da mümkündür. Belə olan halda xərclər mal qrupları və ya ictimai iaşədə xörək növləri üzrə uçota alınır və bölüşdürülür ki, bu da satılan

malların xərc tutumunu müəyyən etməyə imkan yaradır. Uçotun belə bir metodika üzrə aparılması professor M.İ. Vakatov tərəfindən yaradılmışdır. İşlərin əllə yerinə yetirilməsi zamanı iaşə xərclərinin analitik uçotunun təşkili texnikası müxtəlif ola bilər və konkret şəraitdən asılı olur. Təcrübədə ən çox istifadə olunan variantlar çoxsütunlu (kontrokorrekt) kartoçkalar və ya qoyulma vərəqələri olan cədvəllər hesab olunur. Kartoçkalar və ya cədvəlləri iaşə vahidləri, struktur vahidləri (obyektləri) üzrə, onların daxilində isə nomenklatura üzrə xərc maddələrinə və ya struktur bölmələrə ayrılmaqla aparmaq olar. Cədvəllər və ya kartoçkalarda daha yaxşı müşahidə aparmaq və nəzarəti gücləndirmək üçün uçot obyektləri üzrə aparmaq daha məqsədəuyğundur. İaşə xərclərinin uçotunu aparmaq məqsədi ilə yazılışların aparılması üçün daha geniş iş sahəsinə malik olan və sütunlara bölünmüş cədvəllər daha münasibdir. Bu cədvəlləri onlara vərəqələr əlavə etməklə aparmaq olar. Bundan başqa iaşə xərclərinin analitik uçotunun digər variantından istifadə olunur.

Cədvəllər (kartoçkalar) ilk növbədə struktur bölmələr üzrə aparılır və yalnız bölmələr üzrə aparılır və yalnız ayın sonunda icmal cədvəl tərtib edirlər ki, onlarda sətirlərdə əməliyyatlar əvəzinə struktur bölmələrin iaşə xərclərinin yekun məbləği əks etdirilir.

Qeyd edilən uçot variantlarından biri kimi uçot kontrokorrekt kartoçkalarda aparıla bilər ki, onlar hər bir ticarət vahidi üzrə hər bir xərc maddəsi üzrə ayrılıqda açılır. Belə olan halda cari uçotda çoxlu kartoçkalardan (müəssisələrin sayı vurulsun maddələrin sayı) istifadə olunur, lakin bu zaman kartoçkada yazılışların aparılması üçün əsas iaşə xərclərini uçota alan hesablarla müxabirləşən hesablar üzrə jurnal orderlərin məlumatları hesab olunur.

Qeyd edilən kartoçkalar və ya cədvəllərdə yazılışlar ilin əvvəlindən artan yekunla aparılır və hər bir sütun üzrə xərc məbləğinin yekunu

sintetik hesablarda uçota alınan xərclərin yekununa bərabər olmalıdır. Beləliklə, analitik kartoçkalarda aparılan uçot iaşə xərclərinə həm ümumilikdə, həm də hər bir xərc maddəsi üzrə baş vermə yerləri və məsuliyyət mərkəzləri üzrə nəzarətə imkan verir.

2.2. İaşə xərclərinin sintetik uçotu

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarında iaşə xərclərinin uçotunu aparmaq üçün 202/14 sayılı “İctimai iaşə xərcləri” adlı aktiv subhesabdan istifadə olunur. 202/14 sayılı subhesab ictimai iaşə müəssisələrinin xərcləri haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İctimai iaşə müəssisələrində bu hesabda malların daşınması, əməyin ödənilməsi, bunların, qurğuların, tikintilərin və inventarların icarəsi və saxlanması, azqıymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi, malların saxlanması və onlar üzərində əlavə işlərə, reklam və s. bu kimi işlərə çəkilən xərclər əks etdirilir. Xərclərin siyahısı və onların müəssisələrin iaşə xərclərinə daxil edilmə qaydaları qanunverici və digər normativ aktlarla nizamlanır.

Qeyd edilən bu subhesabda xərclərin sonrakı açıqlaması onların konkret xərc maddələri üzrə əks etdirilməsinə əsaslanır ki, bu da onların uçot nomenklaturasının yaradılmasını tələb edir. Təbəçiliyindən asılı olaraq müvafiq nazirliklər tərəfindən onların tərkibinə daxil olan müəssisə və təşkilatlar üçün vahid xərc nomenklaturasını və onların uçotu qaydasını təşkil etməlidir ki, belə bir nomenklatura xərclərin uçotu və təhlilini həyata keçirməyə və onlara nəzarətə imkan verir.

Qeyd etdik ki, “iaşə xərcləri” subhesabında ictimai iaşə müəssisələrinin və onların iaşə vahidlərinin-mağazaların, çadır, laryok və xırda pərakəndə mağazaların xərclərinin uçotu aparılır.

Bu subhesabın debetində təlimata müvafiq olaraq müəssisədə iaşə xərclərinə aid edilən bütün xərclərin hesablanması və ya ödənilməsi artan yekunla göstərilir və həmin məbləq ilin əvvəlindən çəkilməmiş xərcləri əks etdirir.

“İaşə xərcləri” subhesabı ancaq dörd halda kreditləşdirilir ki, bunlar aşağıdakılardır:

- 1) İaşə məhsullarının bu və ya digər şəbəkələrə nişyə satışı zamanı alıcılar tərəfindən ödənilən məbləqin faizlərinin alınması zamanı;
- 2) Konkret müəssisə tərəfindən başqa müəssisənin hesabına ödədiyi və sonradan qaytarılan məbləğlər;
- 3) Dəyəri 5 manatadək olan və çatışmadığına görə tədsirkar (maddi-məsul) şəxslərdən tələb olunan azqıymətli və tezköhnələn əşyaların dəyəri;
- 4) Tara əməliyyatlarından olan gəlirlər. İaşə xərcləri hesabında toplanmış məbləğ (nəqliyyat xərcləri və bank kreditinə görə ödənilmiş faizlər istisna olmaqla) hesabat ili ərzində hər ayın axırında mühasibat yazılışı tərtib etmədən müəssisənin maliyyə nəticələrinə aid edilir.

Hesabat ilinin sonunda isə mal qalığına düşən xərclər çıxılmaqla çəkilməmiş bütün iaşə xərcləri aşağıdakı yazılışla bağlanır.

Dt 801 “Mənfəət və zərərlər” hesabı.

Kt 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı.

Müəssisələrdə illik təsərrüfat fəaliyyətini özündə əks etdirən mühasibat balansı tərtib olunarkən hesabat dövrü ərzində bütün xərclərin tam hesablanması zəruri olur. Ona görə də məsrəflərin xərc növləri üzrə baş verdiyi anda aid olduğu dövrə aid etmək lazımdır. Lakin bəzi xərclər hesabat dövründə baş verməsinə baxmayaraq onların bir hissəsi gələcək hesabat dövrünə aid olur. Belə xərclərə müəssisənin ehtiyacı üçün dövrü mətbuata abunə yazılışı, kommunal xidmətləri, binaların və otaqların icarə haqqının əvvəlcədən ödənilən məbləği, təmir fonduna ayırmalar və s.

bu kimi bir sıra xərcləri aid etmək olar. Belə olan hallarda baş vermiş xərc məbləğinin tamlıqla baş verdiyi aya aid edilməsi qeyri-düzgün olar, çünki bu müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhrif edər. Ona görə də baş vermiş xərclərin aid olduğu dövrlər üzrə bərabər hissələrlə əks etdirilməsi üçün baş vermiş həmin xərclərin bütün məbləqi əvvəlcədən 242 №-li “Gələcək hesabat dövrünün xərcləri” hesabının debetində əks etdirilir. Bu zaman xərclərin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif hesablar (223 “Hesablaşma hesabı”, “227 Digər qısamüddətli debitor borcları” və s.) kreditləşdirilir. Bundan sonra xərclərin tələb olunan hissəsi (bərabər məbləğlərlə) hər ay 202/14 №-li “İctimai iaşə xərcləri” subhesabının debetinə yazılır ki, bu zaman 202 №-li “Gələcək hesabat dövrünün xərcləri” hesabı kreditləşdirilir. Əgər xərclərin ödənilməsi və ya baş verməsi zamanı onun müəyyən hissəsi baş verdiyi cari aya aiddirsə, o zaman həmin məbləqi birbaşa “İaşə xərcləri” subhesabının debetində əks etdirirlər.

Təcrübədə qeyd edilənlərlə yanaşı onun əksi olan hallarda, yəni hesabat ayında uçotda gələcək dövrlərdə ödəniləcək və ya baş verəcək xərclərin əks etdirilməsi zəruriyyəti də yaranır. Belə xərclərə təbii itki norması daxilində itkilər, bank ssudalarından istifadə üçün faizlər, işçilərin məzuniyyət haqqının ödənilməsi üçün ehtiyatlar və s. aid edilir. Qarşıdakı xərclərin iaşə xərclərinə bərabər hissələrin aid edilməsi və maliyyə nəticələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün həmin xərclər üçün qabaqcadan ehtiyat yaradılır. Ay ərzində yaradılmış ehtiyat məbləğini uçotda əks etdirmək üçün aşağıdakı mühasibat yazılış tərtib edilir:

Debet 202/14 №-li “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı.

Kredit 335/3 №-li “Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar” subhesabı.

Növbəti hesabat dövrlərində həmin xərclər faktiki olaraq baş verdikcə və ya ödənildikcə bu hesabın kreditindən müvafiq hesabların debetinə silinir. Daha doğrusu, bu zaman 223 №-li “Hesablaşma hesabı”, 205 №-li “Mallar” hesabı və s. kreditləşdirilir. Əgər xərclərin silinməsi zamanı yaradılmış ehtiyat məbləği azlıq təşkil edərsə, onda bu zaman qeyd edilən qaydada əlavə ehtiyat yaradılır ki, onun əks etdirilməsi aşağıdakı kimi yerinə yetirilir.

Debet 202/14 №-li “İaşə xərcləri” subhesabı,

Kredit 335/3 №-li “Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar” subhesabı qırmızı storno üsulu ilə.

İctimai iaşə təşkilatlarında il ərzində xərclər baş verdikcə məzmunundan asılı olaraq müvafiq maddələr üzrə əks etdirilir ki, bu da il ərzində hər bir maddə üzrə baş vermiş xərclər barədə məlumat əldə etməyə imkan verir. Xərclər baş verdikcə mühasibatlıqda aşağıdakı qaydada yazılışlar edilir. Malsatanlardan daxil olmuş malların mərkəzləşdirilmiş qaydada daşınması üçün hesablanmış məbləq uçotda belə əks etdirilir:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 431, 531 №-li “Malsatan və podratçılarla qısa/uzun müddətli hesablaşmalar” hesabı.

Malların daşınmasına görə nəqliyyat kontorlarına hesablanmış məbləğ üçün:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları” hesabı.

İstifadə olunmuş qablaşdırma materiallarının və kassa lentlərinin dəyəri silindikdə:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 201 №-li “Material ehtiyatları” hesabı.

Azqıymətli tezköhnələn əşyalara köhnəlmə hesablanan zaman:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı.

Kredit 112 №-li “Azqıymətli tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi” hesabı. İctimai iaşə təşkilatının işçilərisinə əmək haqqı hesablanan zaman:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 533 №-li “Əməyin ödənilməsi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar” hesabı. Hesablanmış əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar edildikdə: Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı. Kredit 522 №-li “Sosial sığorta üzrə hesablaşmalar” hesabı. Müəssisəyə məxsus olan torpaq, tikili və avadanlıqlara (əsas vəsaitlərə) amortizasiya hesablanan zaman:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 112 №-li “Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi” hesabı.

Gələcək dövr xərclərinin cari ayın məsrəflərinə daxil edilməsi zamanı:

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 242 №-li “Gələcək dövr xərcləri” hesabı. Qarşıdakı baş verəcək xərclərin bərabər ödənilməsi məqsədi ilə ehtiyat yaradıldıqda;

Debet 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Kredit 335/3 №-li “Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar” hesabı. İlin sonunda satılmış mallara düşən tədavül xərclərinin məbləği müəyyən edilib silindikdə:

Debet 801 №li “Mənfəət və zərərlər” hesabı.

Kredit 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı

Ezamiyyə üçün işçiyə ezamiyyə məbləği verildikdə

Debet 244 “Təhtəl məbləqlər” hesabı

Kredit 221 “Kassa” hesabı

Təhtəl məbləqin istifadə olunmayan hissəsi kassaya qaytarıldıqda:

Debet 221 №-li “Kassa” hesabı

Kredit 244 “Təhtəl məbləqlər” hesabı

İctimai iaşə təşkilatının işçisi ezamiyyətdən qayıtdıqdan sonra avans hesabatı təqdim edərək mühasibatlığa təqdim edən zaman verilmiş avans məbləği xərclərə silindikdə:

Debet 202 “İstehsal məsrəfləri” hesabı

Kredit 244 №-li “Təhtəl məbləqlər” hesabı.

Göründüyü kimi sintetik hesablarda xərclərin ancaq ümumi məbləği əks etdirilir. Lakin, iaşə müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi həyata keçirmək, xərclər smetasına maddələr üzrə nəzarət etmək və onların təhlilini aparmaq üçün ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə məlumatlara malik olmaq lazımdır. Məhz həmin məlumatlar düzgün və vaxtında təşkil edilmiş analitik uçotun vasitəsilə əldə olunur. İaşə xərclərinin maddələr üzrə uçotu birbaşa xərclənən vəsaitləri özündə əks etdirən hesablarda maddələr üzrə açılmış jurnal-orderlərdə 202/14 sayılı subhesabın debetində aid olan məbləğlərin əks etdirilməsi üçün, hər bir xərc maddəsi üçün xüsusi xətt nəzərdə tutulmuşdur.

2.3. Mal qalığına düşən iaşə xərclərinin müəyyən edilməsi qaydası və uçotu

Qeyd etdik ki, 202/14 №-li “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” hesabında xərclərin uçotu, il ərzində artan yekunla bu hesabın debetində xərclər baş verdikcə qeyd etməklə aparılır.

Lakin müəssisədə qüvvədə olan təlimata əsasən mallar cari uçotda iaşə qiyməti ilə və mühasibat balansında isə faktiki maya dəyəri ilə əks etdirilir. Malların faktiki maya dəyəri isə onların alış dəyəri iaşə xərclərinin - yəni onların daşınması, saxlanması, yüklənməsi, boşalması və s. xərclərin cəmindən ibarətdir. Balansda malların faktiki maya dəyəri üç balans maddəsinin göstəricisi ilə müəyyənləşdirilir:

1. Mallar (məhsullar);

2. Mal qalıǵına düşən ticarət əlavəsi;
3. Mal qalıǵına düşən iaşə xərcləri. Malların faktiki maya dəyəri onların iaşə qiyməti ilə dəyərində mal-qalıǵına düşən iaşə artırması məbləğini çıxıb onun üzərinə mal qalıǵına düşən iaşə xərclərini əlavə etməklə müəyyənləşdirilir.

Məlumdur ki, hesabat dövründə iaşə müəssisələrinin işinin maliyyə nəticəsi malsatanlardan alınmış və satılmış mallara düşən ticarət artırması hesabına ödənilir.

Bunun üçün yuxarıda qeyd edilən 205/5 “Mətbəxtdə (istehsalatda) olan mallar”, 603 “Verilmiş güzəştlər”, 202/14 “İctimai işə təşkilatlarının istehsalat məsrəfləri”, 601 “Satış” hesablarının dövriyyə və qalıqlarından istifadə edib, birinci ilk 205/5 və 603 №-li hesablarının məlumatlarından istifadə edib verilmiş güzəştlərin orta faizi müəyyən edilir. Həmin orta faizlə, 205/5 №-li hesabın qalıǵına görə orta faiz məbləği aşkar olunur. Bu orta faiz məbləği 202/14 №-li hesabdakı məbləğin orta faizinin müəyyən olunmasında istifadə edilir. Sonra həmin orta faiz vasitəsilə satılmış mala aid edilən satılmış mallara, borclara aid edilən məbləğ aşkar olunur. Bu məbləğlər müəssisənin ümumi gəlir məbləğini özündə əks etdirir.

Bunun üçün tələb olunan məlumatlar hesabat ayının əvvəlinə mal qalıǵına düşən 202/14 №-li hesabda uçota alınan xərclər 601 №-li “Satış” hesabının kredit dövriyyəsiindən, 205 №-li “Mallar” subhesabının ayın sonuna olan debet qalıǵının məlumatlarından istifadə edilir.

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının maliyyə nəticələri onların iaşə xərclərindən birbaşa asılı olduğundan ayın və ya digər hesabat dövrünün sonunda mal qalıǵına düşən iaşə xərclərinin düzgün müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrdə ay ərzində qeyd edilən yolla hesablanıb müəyyən edilmiş satılmamış mallara düşən xərc məbləği üçün heç bir mühasibat

yazılışı tərtib edilmir, lakin iaşə xərclərinin ümumi məbləği hesablanıb müəyyən edilmiş məbləğ qədər azaldılır. Bu zaman mühasibatlıqda aşağıdakı mühasibat yazılışı rəsmiyyətə salınır:

Dt 801 № -li “Mənfəət (zərər)” hesabı

Kt 202/14 “İctimai iaşə müəssisələrinin xərcləri” subhesabı.

Ona görə də “Abşeron” restoranında mühasibatlıq hesabat dövrünün sonunda məhsul və mal qalığına düşən nəqliyyat xərcləri məbləğinin dəqiqliyini təmin etməli və onların müəyyən edilməsini, ən təcrübəli mühasiblərə həvalə edilməlidir.

2.4. İaşə xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də maliyyə nəticəsi hesab edilir. Maliyyə nəticəsinə təsir edən əsas amillərdən biri isə iaşə xərcləridir. Odur ki, hazırki bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə tab gətirə bilmək və səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün xərclərin aşağı salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İaşə xərclərinin aşağı salınması isə çəkilən xərclər üzərində ciddi nəzarət edilməsi, vəsaitlərdən düzgün və səmərəli istifadə, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, marketinq fəaliyyətinin düzgün və elmi əsaslarla təşkili, vaxtaşırı müəssisənin fəaliyyətinin təhlil edilməsi və s. ilə həyata keçirilə bilər. Göründüyü kimi iaşə xərclərinin aşağı salınması yollarından biri də onların uçotunun təkmilləşdirilməsi hesab olunur. Çünki müəssisələr iaşə xərclərinin təhlili məhz uçot və hesabat məlumatları əsasında aparılır və ona əsasən isə idarəetmə və maliyyə qərarları qəbul edilir. İaşə xərclərinin hazırda uçotu mövcud xərc nomenklaturasına əsasən aparılır. Lakin hazırda iaşə müəssisələrində mövcud olan xərc nomenklaturası köhnədir, yığcamdır və buna görə də uçotun aparılması müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab

vermir. Bundan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, uçotun mövcud metodikası və onun əsasında tərtib edilən hesabat müasir tələblərə cavab vermir. Bu nöqte-i nəzərdən son zamanlar iqtisadçılar qüvvədə olan xərc nomenklaturasının təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra fikirlər irəli sürürlər.

Birinci qrup iqtisadçılar fəaliyyətdə olan xərc nomenklaturasını saxlamaqla onların sayının artırılmasını təklif edirlər. Bu təklif edilən qayda müəyyən mənada təhlil aparılması və onun da sayəsində xərclərin azalmasına az da olsa təsir göstərə bilər. Lakin burada xərclərin xalis və ya əlavə işə xərclərinə ayrılması probleminə toxunulmur.

İkinci qrup iqtisadçılar isə qüvvədə olan mövcud xərc nomenklaturasının əsasən dəyişdirilməsini və xərclərin onların baş vermə yerlərindən və təyinatından asılı olmayaraq tərkibcə eyninövlülük prinsipi üzrə qruplaşdırılmasını təklif edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yerlərdə işə xərclərinin analitik uçotu praktiki olaraq müxtəlif işə təşkilatlarında, onların xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif nomenklatura üzrə aparılır.

İctimai işə müəssisə və təşkilatlarının praktik olaraq özlərinin daha geniş xərc nomenklaturasından istifadə etmələri, onu göstərir ki, qüvvədə olan xərc nomenklaturası müvafiq tələbata cavab verməməsi və buna görə də onların təkmilləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinin tələb olunması ilə əlaqədardır. Məhz həmin təkmilləşdirmə elə istiqamətdə yerinə yetirilməlidir ki, onların köməyi ilə faktiki baş vermiş xərclərin tərkibində olan məsrəf maddələri və qrupları haqda analitik məlumat əldə oluna bilsin və gələcək təhlil işinə onlardan istifadə olunsun.

Aparılan tədqiqat nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, qüvvədə olan nomenklaturadakı xərc maddələri mücərrəddir və maddəyə daxil olan ayrı-ayrı xərclər haqda analitik məlumat əldə etmək olmur.

Belə ki, mövcud nomenklaturada müəssisəyə gətirilən malların nəqliyyat xərclərinin uçotu üçün “Dəmir yolu, su, hava, avtomobil və sair

nəqliyyatla daşınma xərcləri” maddəsi bütün növ nəqliyyat vasitəsi ilə daşınma xərclərinin uçotu nəzərdə tutulmuşdur. Nəqliyyat xərclərinin tərkibində ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan xərc-avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə daşıma xərclərdir. Onların ümumi daşımalarda xüsusi çəkisi 75-80 faizə qədər təşkil edir. Və bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif nəqliyyat vasitələrində daşıma xərcləri özləri də müxtəlifdir. Ona görə də bizim fikrimizcə müxtəlif növ nəqliyyat vasitəsilə daşıma xərclərinin bir maddədə birləşdirilməsi məqsədəuyğun deyil. Bu hansı növ nəqliyyat vasitəsinin səmərəli olmasını müəyyən etməyə və onlardan iqtisadi cəhəddən daha əhəmiyyətliini seçməyə, həmçinin təhlil sayəsində nəqliyyat məsələsinin ümumi xalq təsərrüfatı miqyasında ən optimal variantını işləməyə imkan vermir. Məhz buna görə də nəqliyyat xərclərini aşağıdakı iki maddədə, ayrılıqda əks etdirmək məqsədəuyğundur.

Nomenklatura üzrə xərc maddələrindən biri də malların saxlanması, emalı, “növləşdirilməsi və qablaşdırılması” adlı xərc maddəsidir. Hal-hazırda iaşə xidmətinin yaxşılaşdırılması və xidmət mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldirilməsi yollarından biri malların əhaliyə qablaşdırılmış formada satışının xüsusi çəkisinin artırılması ilə bağlı olan xərclərin artmasına gətirib çıxarır. Məhz həmin xərclərə gündəlik nəzarət, yalnız düzgün təşkil edilmiş operativ analitik uçot vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Buna görə də malların qablaşdırılması xərcləri onların saxlanma, emalı və növləşdirilməsi xərclərindən ayrılıqda uçota alınmalıdır. Ona görə də qeyd edilən xərc maddəsinə aşağıdakı iki maddədə uçota almaq bizim fikrimizcə daha məqsədəuyğundur:

1. Malların saxlanması, emalı və növləşdirilməsi xərcləri.
2. Malların qablaşdırılması xərcləri.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, iaşə xərclərinin müəssisələrdə uçotu zamanı çox vaxt analitik uçot kartoçkalarından istifadə olunmur.

Xərclərin uçotunun mövcud formalı analitik uçot kartoçkalarında aparılması hər bir xərc maddəsi və iaşə təşkilatına daxil olan struktur vahid üzrə təşkil etmək yolu ilə xərclər üzərində nəzarəti daha da gücləndirmək və təhlil üçün lazımi informasiya əldə etmək olur.

Xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin sonrakı istiqaməti onların uçotunun ayrı-ayrı mal qrupları üzrə aparılması olmalıdır.

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatları müxtəlif iaşə məhsullarının alqı-satqısı və emal edilməsi ilə məşğuldur ki, bu da onların hər biri müxtəlif səviyyəli xərclərlə müşahidə olunur. Odur ki, mal dövriyyəsinin tərkibində yüksək xərc tutumuna malik olan iaşə məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malik olan zaman xərclərin səviyyəsi yüksəlir ki, bu da xərclərin artmasına səbəb olur. Odur ki, malların xərcutumu və gəlirlik tutumunun müəyyən edilməsi üçün müəssisələrdə iaşə xərclərinin uçotu, məhsul qrupları üzrə təşkili məqsədəuyğun hesab olunur.

Xərclərin aşağı salınmasında müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, təftişi və auditi mühüm rol oynaya bilər ki, bunların həyata keçirilməsi zamanı uçot və hesabat məlumatları əsas informasiya bazası hesab olunur. Lakin hazırda 5 saylı “Ticarət və ictimai iaşədə çəkilən xərclər haqda hesabat” forması müasir tələblərə cavab vermir və onun təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Qeyd edilən formada xərclərin məbləği həm maddələr üzrə, həm də ictimai iaşə təşkilatı üzrə ümumilikdə göstərilir.

Sözü gedən hesabat formasına diqqət yetirsək görərik ki, qeyd edilən forma əvvəlki analitikliyini itirmişdir. Birincisi, həmin formada canlı və əşyalasmış əmək məsrəflərini özündə əks etdirən iaşə xərcləri ümumi məbləq ifadəsində əks etdirilir. Bu isə iaşə xərclərinin vahid iqtisadi kateqoriya kimi təsəvvür etməyə imkan vermir. Lakin material məsrəflərini və xərclərin ödənilməsini həm ümumilikdə, həm də maddələr üzrə göstərilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. İkincisi, isə həmin

hesabat formasında xərclərin maddələr üzrə səviyyəsini xarakterizə edən normativ göstəricilər çıxarılmışdır. Hal-hazırda iaşə xərcləri təşkilatın özü tərəfindən müəyyən edildiyi üçün onları ümumilikdə, yəni həmin xərcləri normallaşdırmaq da olar.

Üçüncüsü, həmin hesabat formasında keçən hesabat dövrü üzrə faktiki xərclərin məbləğinin göstərilməsi onun analitikliyini təmin etmiş olardı ki, o da idarəetmə üçün çox əhəmiyyətli məlumat ola bilər.

III FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL VƏ TƏDAVÜL XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

3.1. Tədavül və iaşə xərclərinin təhlilinin məqsədi

İşin əvvəlki paragraflarında qeyd etdiyi kimi müntəzəm sürətdə mal istehlakçıları ilə istehsalçılar arasındakı mal tədavülü formasında olan əlaqəni təmin etmək məqsədi ilə sərf olunan ictimai əmək məsrəflərinin pul formasında ifadəsi iaşə xərcləri adlanır. Həmin xərclər malların daşınması, saxlanması, növləşdirilməsi, emalı, satışı ilə əlaqədar xərclər, həmçinin inzibati idarə xərclərinə aid edilir.

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarında, iaşə xərcləri həm məbləq ifadəsində, həm də fazlə ifadə olunur. İaşə xərcləri məbləqinin pərakəndə mal dövriyyəsinə nisbətən faizlə ifadəsi tədavül və iaşə xərclərinin səviyyəsi adlanır. Tədavül və iaşə xərclərinin səviyyəsi ticarət və ictimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının mühüm keyfiyyət göstəricisi olub, malların pərakəndə qiymətində xərclərin neçə faiz təşkil etdiyini özündə əks etdirir. Tədavül və ictimai iaşə xərclərinin səviyyəsi ticarət və ictimai iaşədə hələ də yüksək olaraq qalır. Ona görə də tədavül və iaşə xərclərinin dövlət və kooperativ ticarətində aşağı salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda xərclərin aşağı salınması böyük ehtiyatlara malikdir. Həmin ehtiyat mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

A) Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının daima artması sayəsində əhalinin mallara olan tələbatının keyfiyyət və çeşidinin yüksəlməsi sayəsində mal dövriyyəsinin artırılması;

B) Sənaye müəssisələrinin xammal, yanacaq və istehlak rayonlarına rəşional yaxınlaşdırılması, habelə iri şəhər və sənaye mərkəzləri ətrafında kartof-tərəvəz və kənd təsərrüfatlarının yaradılması;

C) Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında istehsal və mal tədavülü sferasında əmək məhsuldarlığının yüksədilməsi;

Q) İstehsala və ticarətə xidmət edən nəqliyyat və digər xalq təsərrüfatı sahələrində mövcud olan tarif və stavkaların azaldılması;

Ğ) Təsərrüfata rəhbərliyin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi, qənaət rejiminə riayət edilməsi və s.

Mal tədavülü prosesində material, əmmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunması hər şeydən əvvəl müəssisələrdə mühasibat uçotunun, nəzarətin və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin düzgün təşkilini tələb edir.

Məhz həmin ehtiyatların müəyyən edilməsi üçün ticarət-ictimai iaşə müəssisə və təşkilatlarında tədavül və iaşə xərclərinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- 1) hesabat dövrü ərzində ticarət müəssisə və təşkilatlarında tədavül xərclərinin smetasında neçə əməl olunmasının öyrənilməsi;
- 2) Tədavül-iaşə xərclərinin və onun ayrı-ayrı xərc maddələrinin ümumi səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin müəyyən olunması və onların təsir dərəcəsinin öyrənilməsi;
- 3) Ticarət- iaşə müəssisə və təşkilatlarında mühüm keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi ilə yanaşı mal tədavülü prosesində vəsaitlərdən səmərəli istifadə üçün mövcud ehtiyat mənbələrini müəyyən etmək;
- 4) Qeyri-məhsuldar xərclər və itkiləri müəyyən etmək və gələcəkdə onların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər işləyib hazırlamaq.

Tədavül- iaşə xərcləri üzrə təhlili həyata keçirmək üçün müəyyən məlumat mənbələrindən istifadə edilməlidir.

Aparılan təhlilin keyfiyyəti məhz təhlil zamanı istifadə olunan informasiya mənbələrinin həqiqiliyindən, onun düzgünlüyündən və tamlığından asılıdır.

Tədavül- iaşə xərclərinin təhlilinin qarşısında duran vəzifələrə əməl olunması yalnız müəssisə və təşkilatlarda onların təsərrüfat fəaliyyətinin dərin və ardıcıl təhlil edilməsi tələb olunur. Belə bir təhlil müqayisəli şəkildə aparılmalıdır ki, ondan düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olsun.

Bundan başqa təhlil zamanı tədavül- iaşə xərclərinin plandan kənarlaşmanın səbəblərini müəyyən edən zaman ilkin uçot sənədlərindən (əmtəə-nəqliyyat qaiməsindən, əmək haqqı üzrə hesablaşma-ödəmə cədvəlindən və s.) istifadə olunur.

Tədavül- iaşə xərclərinin təhlilinə başlayarkən birinci növbədə mühasibat və statistik hesabatların göstəricilərinin doğruluğunu müəyyən etmək lazımdır.

Bu məqsədlə ticarət- iaşə təşkilatında tədavül xərclərinin tamlıqla və düzgün əks etdirilməsinə, xərclərin hesabat dövrləri arasında düzgün bölüşdürülməsinə, gələcək hesabat dövrünə aid xərclərin, o cümlədən hesabat dövrünün axırına olan mal qalığının payına düşən nəqliyyat xərclərinin düzgün hesablanmasına, müəssisə xərclərinə aid edilməsinə, xərclərin qanuniliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tədavül- iaşə xərclərini təhlil edən zaman bir sıra dövrlərin plan və hesabat göstəricilərinin yalnız nəticəyə gətirib çıxara bilməsini bilərək müqayisə edilə bilməsini yoxlamaq lazımdır.

3.2. Tədavül- iaşə xərclərinin ümumi həcmnin təhlili.

Ticarət və ictimai iaşə müəssisə və təşkilatlarında tədavül xərclərinin təhlilinə birinci növbədə onların faktiki məbləqlərinin plan

məlumatları və keçən ilin məlumatları ilə müqayisə edilməsindən başlanılır. Xərclərin faktiki məbləqi onların mütləq kənarlaşması /qənayət və ya artıq xərc/ adlanır. Tədavül- iaşə xərclərinin səviyyəsi üzrə kənarlaşması isə /plandan və ya keçən ilin məlumatlarından/ onların səviyyəsinin qalxması və enməsi /aşağı düşməsi/ həcmi özündə əks etdirir. Bu göstərici tədavül- iaşə xərclərinin mal dövriyyəsinin nisbəti səviyyəsinin planla müqayisədə neçə faiz artması və ya azalmasını xarakterizə edir.

Tədavül- iaşə xərclərinin artma və ya azalması səviyyəsinin onların bazis dövrü /plan və ya keçən ilin faktiki/ səviyyəsinə olan nisbətinin faizlə ifadəsi xərclərinin səviyyəsinin dəyişilməsi tempi /sürəti/ adlanır.

Xərclərin səviyyəsinin dəyişilmə sürəti tədavül- iaşə xərclərinin səviyyəsinin müqayisə /bazis/ dövrünə nisbətən neçə faiz azalması və ya artmasını özündə əks etdirir ki, bu zaman bazis dövrü 100 faiz qəbul olunur.

Müəssisədə tədavül-iaşə xərclərinin dəyişilməsinin dinamikasını öyrənmək üçün təhlil edilən dövrün məlumatları təkcə keçən ilin məlumatları ilə deyil, həm də bir neçə özündən əvvəlki ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə olunmalıdır.

Tədqiqat aparılan müəssisənin faktiki tədavül- iaşə xərclərinin onunla eyni tipli olan digər təşkilatların xərcləri ilə tutuşdurulması daha qabaqçıl müəssisənin iş təcrübəsini ümumiləşdirməyə imkan verir. Tədavül- iaşə xərclərinin təhlilini həyata keçirməyə başlamazdan əvvəl istifadə olunan məlumatların dəqiqliyi və düzgünlüyü yoxlanılmalıdır. Bu zaman hər şeydən əvvəl xərclərin əsaslandırılmış şəkildə və tamamlıqla tədavül- iaşə xərclərinə aid edilməsini, qarşıdakı xərc və ödəmələr üçün ehtiyatların vaxtında və düzgün hesablanması və məbləqlərin gələcək dövr xərclərinə silinməsinə və mal qalığına düşən

tədavül- iaşə xərclərinin düzgün hesablanmasını diqqətlə yoxlayıb müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tədavül- iaşə xərclərinin təhlili əməyin ödənilməsi xərcləri nəzərə alınmaqla və alınmamaqla həyata keçirilməlidir ki, bu da onun nəticələrini maliyyə nəticələri və onların bölüşdürülməsi ilə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Tədavül-iaşə xərclərinin təhlilini konkret tədqiqat apardığımız “Abşeron” restoranının 2015-ci il materialları əsasında nəzərdən keçirək. Bunun üçün müəssisənin tədavül- iaşə xərclərini xarakterizə edən aşağıdakı cədvəl məlumatlarına diqqət yetirək /bax cədvəl № 1.

Cədvəldən göründüyü kimi müəssisədə hesabat ilində tədavül xərcləri üzrə plandan 40,94 manat artıq xərcə yol verilmişdir. Lakin mütləq mənada artıq xərcə yol verilməməsinə əsasən xərc planının yerinə yetirilməsinə düzgün qiymət vermək olmaz.

Cədvəl № 1

“Abşeron” restoranı üzrə tədavül- iaşə xərclərinin ümumi həcmnin yerinə yetirilməsi

/min manat/

Göstəricilər	hesabat ili			tapşırıqın yerinə yetirilmə faizi
	tapşırıq	fakt	tapşırıqdan kənarlaşma	
Pərakəndə mal dövriyyəsi	171,86	959,73	+787,87	124,3
Tədavül xərclərinin ümumi məbləği:	72,91	113,85	+40,94	156,5
Mal dövriyyəsinə nisbətən xərclərin orta faizi	9,45	11,86	+2,41	125,5
O cümlədən əməyin ödənilməsi xərclərinin				

məbləqi	24,48	32,89	+8,41	134,4
Mal dövriyyəsinə nisbətən faizlə	3,17	3,42	+0,25	107,9
Əməyin ödənilməsi daxil ediləmədən tədavül xərcləri məbləqi	48,43	80,96	+32,53	167,2
Mal dövriyyəsinə nisbətən faizlə	6,28	8,44	+2,16	134,4

Mal dövriyyəsi üzrə tapşırığın müəssisədə artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi tədavül- iaşə xərcləri məbləqinin artmasına, əksinə, planın kəsirdə qalması isə xərclər üzrə məbləgə mütləq qənaətə səbəb olur. Məhz buna görə də tədavül- iaşə xərcləri üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsi mal dövriyyəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar nəzərdən keçirilməlidir. Daha doğrusu, xərclər tapşırığının yerinə yetirilməsini məbləq üzrə deyil, dövriyyəyə nisbətən faizlə, yəni onların səviyyəsi üzrə təhlil olunmalıdır

İctimai iaşə təşkilatında təhlil aparılan hesabat ilində mal dövriyyəsi tapşırığı 24,3 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirildiyi halda, tədavül- iaşə xərcləri məbləqi isə tapşırıqə nisbətən 56,5 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir ki, bunun da nəticəsində xərclərin səviyyəsi tapşırıqla müqayisədə 2,41 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Tədavül- iaşə xərclərinin səviyyəsinin yüksəlməsi tempi /sürəti/ tapşırıq məlumatları ilə müqayisədə 25,5 faiz $(2,41:9,45 \times 100)$ təşkil edir. Təcrübədə tədavül- iaşə xərcləri səviyyəsinin artma /azalma/ həcmi ilə onlar üzrə nisbi artıq xərcə (və ya qənaətə) yol verilməsi müəyyənləşdirilir, bununla da xərc smetasına neçə əməl olunması qiymətləndirilir. Xərclər üzrə nisbi artıq xərcin /qənaitin/ məbləqini müəyyən etmək üçün faktiki mal dövriyyəsinə xərclərin artma səviyyəsinə

vurub alınan məbləqi 100-ə bölmək lazımdır. Ticarət təşkilatında nisbi artıq xərc məbləqi 25,12 manat ($959,73 \times 2,41 : 100$) təşkil edir.

İctimai- iaşə təşkilatı üzrə əmək haqqı daxil edilmədən tədavül-iaşə xərcləri üzrə tapşırıqın yerinə yetirilməsinə diqqət yetirsək görərik ki, yuxarıdakı uyğun olaraq burada da məbləq üzrə mütləq mənada tapşırıq qarşı 32,52 min manat artıq xərcə yol verilmişdir, yəni məbləq ifadəsilə xərclər üzrə tapşırıq 67,2 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Xərclərin səviyyəsi üzrə tapşırıq nəzərdə tutulan 6,28 faiz əvəzinə 8,44 faiz təşkil etmişdir, yəni xərclərin səviyyəsi tapşırıqla müqayisədə 2,16 faiz yüksək olmuşdur. Tədavül- iaşə xərclərinin səviyyəsinin artım tempi (sürəti) isə (tapşırıqla müqayisədə 34,4 faiz ($2,16 : 0,28 \times 100$) təşkil etmişdir. Xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində təşkilatda tədavül- iaşə xərclərinin (əmək haqqı daxil edilmədən) nisbi artıq xərc məbləqi 20,73 min manat ($959,73 \times 2,12 \times 100$) təşkil etmişdir.

Qeyd edilən vəziyyət müəssisədə malların qiymətlərinin və xərclərin səviyyəsinin qalması ilə əlaqədar olmuşdur. İl ərzində xərclər üzrə tapşırıqın yerinə yetirilməsinin təhlilini rüblər və illər üzrə də həyata keçirmək olar. Lakin müəssisədə belə bir təhlili həyata keçirmək təhlil üçün lazımı analitik məlumatlar olmadığı üçün mümkün olmamışdır.

Təşkilatda tədavül- iaşə xərclərinin ümumi həcmdə təhlilini həyata keçirən zaman növbəti mərhələdə xərclərin tərkibi və quruluşu üzrə ayrı-ayrı maddələr üzrə xərc smetasına neçə əməl olunmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Təhlil zamanı məbləqi mal dövriyyəsinin dəyişməsindən bir başa asılı olan xərc maddələri üzrə tapşırıqın yerinə yetirilməsi ümumiləşdirilən zaman, (həmin xərclər şərti-dəyişən xərclər adlanır) təhlil onların səviyyəsi üzrə göstərmək lazımdır. Həcmi mal dövriyyəsinə asılı olmayan maddələr üzrə /şərti-daimi xərclər/ təhlilin aparılmasında birinci növbədə onların məbləqi üzrə həyata keçirilməlidir.

Belə bir təhlil vasitəsilə xərclər smetasının yerinə yetirilməsilə tanışlıq hansı xərc maddələrinə daha çox diqqət yetirməyə imkan verir. Təhlil zamanı xüsusilə xərclərin tərkibində ən çox artıq xərcə yol verilən və ümumi xərclər daha yüksək xüsusi çəki təşkil edən maddələrə birinci növbədə diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqat apardığımız iaşə təşkilatında iaşə xərclərinin tərkibi və strukturunu aşağıdakı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək (bax cədvəl № 2).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, hesabat ilində faktiki olaraq xərclərin ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan maddələr-nəqliyyat xərcləri 8,46 %, əməyin ödənilməsi üzrə xərclər 28,99%, enerji üzrə xərclər 8,75%, kreditə görə faizlər 14,44%, sosial sığortaya ayırmalar 11,08% və sair xərclər 16,8% təşkil etmişdir. Həmin qeyd edilən xərc maddələri xüsusi çəki etibarını ilə artmaqla yanaşı, eyni zamanda mal dövriyyəsinə görə faizlə ifadədə də tapşırıqla müqayisədə artmışdır ki, məhz bunun nəticəsi olaraq xərclərin səviyyəsi tapşırıqla müqayisədə 2,41 % yüksəlmişdir.

Məhz xərclərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi əsasən əməyin ödənilməsi xərclərinin səviyyəsinin tapşırıqla müqayisədə 0,25 %, kreditə görə istifadə maddəsi üzrə xərclərin səviyyəsinin 0,58 %, sair xərclərin isə tapşırıqla müqayisədə 1,1 % yüksəlməsi nəticəsində baş vermişdir. Xərclərin səviyyəsinin artmasına eyni zamanda xərclərin tərkibində xüsusi çəki etibarını ilə baş vermiş dəyişikliklər də təsir göstərməyə bilməz.

Qeyd edilənlər dəqiqləşdirilmiş məlumatlar əldə etməklə təhlil prosesində maddələr üzrə baş vermiş dəyişikliklərin səbəbləri aydınlaşdırılmalı və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərti ilə xərclərin aşağı salınması üzrə ehtiyatlar aşkara çıxarılmalıdır.

Cədvəl 2

“Abşeron” restoranı 2015-ci il üzrə tədavül- iaşə xərcləri tapşırığının tərkibi və quruluşu üzrə yerinə yetirilməsi

Tədavül xərcləri üzrə maddələrin adları	T a p ş ı r ı q		
	məbləq	dövriyəyə görə faizlə	yekununa
1. Dəmir yolu, su hava, avtomobil və qoşqu nəqliyyatı üzrə daşıma xərcləri	7,71	1,00	10,57
2. Əməyin ödənilməsi üzrə xərclər	24,48	3,17	23,67
3. Binaların, qurğuların, avadanlıq və inventarların icarəsi üzrə xərclər	3,93	0,51	5,5
4. Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	0,92	0,12	1,2
5. Təmir fonduna ayırmalar	—	—	—
6. Xüsusi geyim paltarı, yeməqxana ağları, azqıymətli əşyaların, yeməqxana qab və priborların köhnəlməsi	0,14	0,97	10,32
7. İstehsalat ehtiyacı üçün yanacaq, buxar və elektrik enerjisi üzrə xərclər	7,52	0,28	2,55
8. Malların saxlanması, növləri və qablaşdırılması üzrə xərclər	2,13	0,03	0,22
9. Ticarət reklamasi üzrə xərclər	0,21	1,13	11,23
10. Kreditdən istifadəyə görə faiz	8,72	0,21	2,2
11. Mal və məhsulların daşınması, saxlanması və satışı üzrə norma daxili itkilər	1,64	0,01	0,61
12. Tara üzrə xərclər	0,1	1,11	11,24
13. Dövlət sosial sığortasına ayırmalar	8,56	0,89	3,23
Sair xərclər	6,87		
Tədavül- iaşə xərclərinin hesablanması	72,91	9,45	
üçün mal dövriyyəsi	771,86		

2-ci cədvəlin davamı

Məbləq	Dövriyyəyə görə faizlə	Yekununa görə faizlə	Məbləq	Dövriyyəyə görə faizlə	Yekununa görə faizlə
9,63	1,01	8,46	+1,92	+0,01	-2,11
32,89	3,42	28,89	+8,41	+0,25	-4,68
5,66	0,59	4,97	+1,72	+0,08	-0,43
1,72	0,18	1,52	+0,79	+0,06	+0,25
—	—	—			
0,15	0,02	0,14	+0,02	—	-0,05
9,96	1,04	8,75	+2,42	+0,07	-1,57
3,11	0,32	2,74	+0,98	+0,04	-0,19
0,29	0,03	0,26	+0,08	—	-0,03
16,43	1,71	14,44	+7,71	+0,58	+2,48
2,15	0,23	1,89	+0,51	+0,02	-0,36
0,05	0,01	0,05	+0,01	—	-0,01
12,61	1,31	11,08	+4,04	+0,20	-0,68
19,14	1,99	16,81	+12,26	+1,1	+7,38
113,85	11,86	100	+40,94	+2,41	—
959,63			+187,87	x	x

3.3. Tədavül- iaşə xərclərinə təsir edən amillərin təhlili

Tədavül- iaşə xərclərinin tapşırıq və dinamikasının yerinə yetirilməsinə obyektiv qiymət vermək üçün onların məbləqinə təsirini daha dərinlən öyrənmək lazımdır. Təsir edən amilləri şərti olaraq ictimai iaşə təşkilatlarının fəaliyyətindən asılı olan və onların fəaliyyətinin nəticəsi və keyfiyyətindən asılı olmayan amillərə bölmək olar.

İctimai iaşə təşkilatlarının fəaliyyətindən asılı olmayan amillərə- malların satış qiymətlərinin dəyişilməsini, xidmətlər üzrə taarif və stavkaların, materiallar və yanacaq üzrə qiymətlərin dəyişilməsi, restoranların, anbarların verilməsi və ya alınması, həmçinin müəssisə daxilində təşkilatı quruluşunda baş verən dəyişikliklər, yuxarı təşkilatın sərəncamı ilə malsatanlara təhkim olunma və s. göstərmək olar.

Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillərə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilmə səviyyəsini, onun həcmnin tərkibi və quruluşun, malların dövr müddətinin dəyişilməsi, iaşə işçilərinin əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və ya aşağı düşməsi, iaşənin mütərəqqi formalarının tətbiqi, malların hərəkətinin forma və yollarının səmərələşdirilməsi, nəqliyyat vasitələrindən istifadənin yaxşılaşdırılması, istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadi işin təkmilləşdirilməsi və s. daxildir.

Qeyd edilən amillərin bu formada qruplaşdırılması iaşə xərcləri üzrə həqiqi qənaət və ya artıq xərcin həcmi düzgün müəyyənləşdirməyə (maddələr üzrə və ümumilikdə), ticarət müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətində olan müsbət və mənfi halları müəyyən etməyə, xərclərin nisbi azaldılması üzrə imkan və yollarını aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı amillərin təsiri müxtəlif şəraitdə eyni deyildir. Hər bir ictimai iaşə təşkilatı /müəssisəsi/

özünəməxsus iş xüsusiyyətinə malikdir və xərclərin azaldılması imkanları təhlil edilən zaman həmin xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

İctimai iaşə təşkilatlarında iaşə xərcləri tapşırığının yerinə yetirilməsinə artıq aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- 1) mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi;
- 2) mal dövriyyəsinin tərkibi və quruluşunun dəyişilməsi;
- 3) malların dövriyyə müddətinin yüksəlməsi və ya azaldılması;
- 4) malların satış qiymətlərinin dəyişilməsi;
- 5) xidmətlərin taarif və stavkalarının, materialların qiymətlərinin dəyişilməsi;
- 6) iaşə işçilərinin əmək məhsuldarlığının dəyişilməsi (enməsi və ya qalxması)
- 7) iaşənin maddi-texniki bazasından səmərəli istifadə olunması;
- 8) iaşənin mütərəqqi metodlarından istifadə və onun genişləndirilməsi;
- 9) malların daşınma şəraitlərinin, onların yerli malsatanlardan alınmasının genişləndirilməsi və malların hərəkətinin təkmilləşdirilməsi;
- 10) restoranların alınması və ya verilməsi, habelə müəssisənin təşkilat quruluşunda olan dəyişikliklər.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin iaşə xərclərinə təsirinin təhlili metodikasını nəzərdən keçirək.

İaşə xərcləri maddələrinin mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilməsindən müxtəlif dərəcədə asılı olduğuna görə həmin xərc maddələri şərti-dəyişən və şərti-sabit xərclərə ayrılır.

Şərti, dəyişən xərclərə, nəqliyyat xərclərini, əməyin ödənilməsi xərclərini, malların saxlanma, emal, növləşdirmə və qablaşdırma xərclərini, bank kreditlərindən istifadəyə görə faiz, malların daşınma, saxlanma və satışı zamanı norma daxilində olan itkilər, tara üzrə xərclər

və “Sair xərclər” maddəsinin bir çox ünsürləri aiddir. Təşkilatda mal dövriyyəsi tapşırığının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq həmin şərti dəyişən xərclərin məbləqi də ona müənasib olaraq artır.

Şərti-sabit xərclərə isə torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) icarə, amortizasiya, saxlanma və təmir xərclərini, xüsusi geyimlərin, yeməxana ağlarının və azqiymətli tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi xərcləri, ticarət reklaması və sair xərclərin bir hissəsi aiddir. Mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq onların məbləqi ya dəyişməz qalır (tapşırıqə uyğun olaraq) və ya az miqdarda dəyişilir.

Mal dövriyyəsi tapşırığının iaşə xərclərinə təsirini hesablamaq üçün plan üzrə xərcləri faktiki mal dövriyyəsinə görə yenidən hesablama tərtib olunur. Şərti dəyişən xərc maddələri üzrə mal dövriyyəsi tapşırığının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi onların xərc məbləqinin müənasib sürətdə artmasına səbəb olur, lakin onların səviyyəsit dəyişməyərək tapşırıq üzrə qalır. Şərti-dəyişən xərclərin mal dövriyyəsi tapşırığının dəyişməsi nəzərə alınmaqla yenidən hesablanmış tapşırıq məbləqi faktiki mal dövriyyəsinə, onların tapşırıq üzrə səviyyəsinə vurub 100-ə bölməklə müəyyən olunur.

Tədqiqat apardığımız “Abşeron” restoranında faktiki mal dövriyyəsi nəzərə alınmaqla hesablanmış, dəmir yolu, su, hava, avtomobil və qoşqu nəqliyyatı ilə daşınma xərcləri maddəsi üzrə tapşırıq məbləqi 47986,8 min manat ($959,73 \times 1,0 : 100$) təşkil edəcəkdir.

Şərti-dəyişən xərclər üzrə yenidən hesablanmış tapşırıq məbləqi eyni zamanda onların tapşırığı üzrə məbləqinin mal dövriyyəsinin yerinə yetirilmə faizinə vurub 100-ə bölməklə müəyyənləşdirilə bilər. Bu qayda ilə hesablanmış şərti-dəyişən xərc maddəsi olan “Dəmir yolu, su, hava, avtomobil və qoşqu nəqliyyatı ilə daşınma xərcləri maddəsi üzrə yenidən

hesablanmış tapşırıq məbləqi 14,99 min manat ($7,71 \times 124,34 : 100$) təşkil edəcəkdir.

Təşkilatda şərti-dəyişən xərc maddəsi olan “Kreditdən istifadəyə görə faiz” maddəsi üzrə mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsi nəzərə alınmaqla yenidən hesablanmış tapşırıq məbləqi 10,84 min manat ($959,73 \times 1,13 : 100$) təşkil edəcəkdir. Bu qayda ilə xərclərin tərkibində ən yüksək xüsusi çəkiyə malik şərti-dəyişən xərc maddəsi olan “Əməyin ödənilməsi xərclərinin yenidən hesablanmış tapşırıq məbləqi 30,42 min manat ($959,73 \times 3,17 : 100$) təşkil edəcəkdir.

Buna uyğun olaraq digər şərti dəyişən xərc maddələri də mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsindən asılı olaraq onların tapşırıq məbləqi yenidən hesablanır.

Şərti-sabit xərclərin tapşırıq səviyyəsini yenidən hesablamaq üçün onların tapşırığı üzrə məbləqini faktiki mal dövriyyəsinə bölüb alınan məbləqi 100-ə vurmaqla müəyyən olunur. İndi həmin xərclərdən daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olanları üzrə qeyd etdiyimiz metodikaya əsasən həyata keçirək. “Binaların qurğuların, avadanlıqların və inventarların icarəsi üzrə xərclər maddəsi üzrə plan səviyyəsini yenidən hesablamaq həmin xərcin səviyyəsi 0,44 ($3,93 : 959,73 \times 100$) təşkil edəcəkdir. Torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) amortizasiyası xərcləri maddəsi üzrə mal dövriyyəsi nəzərə alınmaqla hesablanmış tapşırıq səviyyəsi 0,1 % ($0,92 : 959,73 \times 100$), ticarət reklaması xərcləri maddəsi üzrə isə 0,2 % ($0,21 : 959,73 \times 100$) təşkil edəcəkdir. Təşkilat üzrə şərti-sabit xərclərin qalan maddələri üzrə də mal dövriyyəsi nəzərə alınmaqla onların tapşırıq səviyyəsi qeyd edilən qaydaya müvafiq olaraq hesablanır.

Lakin “Sair xərclər” maddəsi üzrə, belə yenidən hesablama aparmaq üçün onların tapşırıq səviyyəsini şərti-dəyişən və şərti-sabit xərclər üzrə ayırmaq lazımdır.

Bundan sonra isə şərti-dəyişən xərclərin tapşırıq məbləqini mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilmə faizinə vurularaq, alınan məbləqi 100-ə bölürlər. Bu yolla əldə edilmiş məbləqin yzərinə şərti-sabit xərclərin tapşırıq məbləqini gəlirlər. “Abşeron” restoranın “Sair xərclər” maddəsi üzrə tapşırıq məbləqi ümumilikdə 6,87 min manat təşkil edir ki, ondan 2,42 min manatı şərti-sabit, 4,44 min manatı isə şərti-dəyişən xərclərdən ibarətdir. “Sair xərclər” maddəsi üzrə faktiki mal dövriyyəsi nəzərə alınmaqla yenidən hesablanmış tapşırıq məbləqi $7,95 \text{ min manat}$ $4,44 \times (0,02:100) + 2,42$ bərabər olacaqdır və ya dövriyyəyə nisbətən $0,83 \times (7,95:959,73 \times 100)$ təşkil edəcəkdir.

İctimai iaşədə mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilməsinin iaşə xərclərinə təsir dərəcəsinin təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib etmək olar. Bunun üçün tədqiqat apardığımız “Abşeron” restoranın materiallarına əsasən verilmiş 3-cü cədvəlin məlumatlarına diqqət yetirək (bax cədvəl №3).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, Restoran üzrə mal dövriyyəsi tapşırığını 24,34 % artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi iaşə xərcləri məbləqinin tapşırığı nisbətən 15,88 min manat artmasına səbəb olmuşdursa, onların səviyyəsi tapşırıqda nəzərdə tutulduğundan 0,2 % (9,45-9,25) aşağı düşmüşdür.

Cədvəl № 3

2015-ci ildə mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilməsinin iaşə xərclərinin məbləqinə və səviyyəsinə təsirinin hesablanması

(min manat)

İaşə xərclərinin maddələri	Tapşırıq üzrə		Faktiki mal dövr.		Mal dövriyyəsi tapşırığının yerinə yetirilməsinin iaşə xərclərinə təsiri.	
	Məbləğ	dövriy nisbətən faizlə	plan üzrə Məbləq nisbətən	hesablanmış dövriyyəyə faizlə	Məbləq nisbətən	Faizlə (qr5-qr3)
I	2	3	4	5	6	7
1.Dəmir yolu, su hava, avtomobil, qoşqu nəq. ilə daşınma xərcləri						
2.Əməyin ödənilməsi xərcləri	7,71	1,0	9,59	1,0	+1,88	—
3.Bina, qurğu, avadanlıq və inv. icarəsi xərcləri	24,48	3,17	30,42	3,17	5,94	
4.Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	3,93	0,51	3,93	0,41		0,1
5.Sanitar geyimləri, yeməcxana və sarə köhnəlməsi	0,92	0,12	0,92	0,10	—	0,02
6.İsteh. ehtiy. Üçün buxar, qaz və elektr. Ener. xərcləri.	0,13	0,02	0,13	0,01	—	0,01
7.Malların sax. Qab., emalı və növ. xərcləri	7,52	0,97	9,30	0,97	1,78	—
8.Ticarət reklam. üzrə xərclər	2,13	0,28	2,68	0,28	+0,55	—
9.Bank kreditindən istifadəyə görə faizlər	0,21	0,03	0,21	0,02	—	-0,01
10.Mal və məh daşın sax və satışı zamanı norma dax. itki.	8,72	1,13	10,84	1,13	+2,12	
11.Tara üzrə xərc	1,64	0,21	2,01	0,21		

12.Sosial sığayır	0,04	0,01	0,09	0,01	+0,37	
13.Sair xərclər.	8,56	1,11	10,65	1,11	+0,05	
	6,87	0,89	7,95	0,83	+2,08	
					+1,08	-0,06
İaşə xərc yekunu. İaşə	72,91	9,45	88,79	9,25	15,82	-0,2
xərc. hesab mal dövr.	771,86	x	959,73	x	x	x

İaşə xərclərinin sabit və dəyişən xərclərə bölünməsi özü də şərti xarakter daşıyır. Şərti dəyişən xərclərin artma tempi (sürəti) ticarət təşkilatı üzrə mal dövriyyəsi tapşırığının artma sürətindən bəzi hallarda geri qalır. Digər tərəfdən mal dövriyyəsi tapşırığının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi zamanı bəzi şərti-sabit xərclərin artması müşahidə oluna bilər. Bu əsasən təşkilatda tikilən obyektin və digər ticarət şəbəkələrinin vaxtından əvvəl istifadəyə verilməsi mal dövriyyəsinin artması ilə bərabər eyni zamanda torpaq, tikili və avadanlıqların (əsas vəsaitlərin) amortizasiya və saxlanması xərclərinin, icarə xərclərinin və digər şərti-sabit xərclərin də partmasına gətirib çıxarır. Belə bir hal iaşə xərclərinin dinamikasının təhlili zamanı da baş verir. Belə ki, mal dövriyyəsi həcmnin artması ilə yanaşı yalnız şərti-dəyişən xərclər, həm də şərti-sabit xərclərin artması da baş verir (bu əsasən təşkilatın maddi texniki bazasının genişlənməsi və inkişafı ilə əlaqədar baş verir). Məhz elə bu səbəbdən təşkilatda mal dövriyyəsi tapşırığının dəyişməsinin iaşə xərclərinə təsirini hesablayan zaman restoranın konkret fəaliyyət şəraiti nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilən bu qanunauyğunluğu öyrənmək üçün ayrı-ayrı xərc maddələrinin mal dövriyyəsinin dəyişmə sürətindən (tempindən) asılılığının düzəliş əmsallarını hesablamaq lazımdır. Qeyd edilən bu problemin həlli üçün korrelyasiya və reqressiya metodlarından istifadə etməklə nail olmaq olar.

İaşə xərclərinin dəyişməsinə mühüm təsir göstərən amillərdən biri də pərakəndə mal dövriyyəsinin tərkibi və quruluşunun dəyişməsidir. İqtisadi hesablamalar göstərmişdir ki, eyni məbləq qədər məhsulların satışı digər məhsullarla müqayisədə təqribən 1,6-2 dəfə çox xərc tələb edir. Bununla əlaqədar məhsulların xüsusi çəkisinin 1% artması xərclərin ümumi səviyyəsinin dövriyyəyə nisbətən 0,03-0,04 % yüksəlməsinə səbəb olur və ya əksinə. İctimai iaşə təşkilatlarında iaşə xərclərinin ümumi səviyyəsinin dəyişməsinə mal dövriyyəsinin tərkibində formalaşan xırda topdan qaydada məhsul satışının dəyişilməsi də təsir göstərir. Xırda topdan qaydada məhsul satışı həyata keçirən xüsusilaşmış mağazalarda xərclərin səviyyəsi malların əhaliyə pərakəndə satışını həyata keçirən mağazalara nisbətən 3-4 dəfə az olur. Ona görə pərakəndə mal dövriyyəsinin tərkibində xırda topdan qaydada malsatışının xüsusi çəkisinin dəyişməsi iaşə xərclərinin səviyyəsinə təsir göstərir. Mal dövriyyəsinin tərkibindəki dəyişikliyin iaşə xərclərinin səviyyəsinə təsirini fərq üsulundan istifadə edib müəyyən edilən göstəricinin köməyi ilə müəyyənləşdirmək olar. Bunun üçün tapşırıq üzrə pərakəndə və ya xırda topdan qaydada satışın xüsusi çəkisində olan dəyişiklikliyi iaşə xərclərinin səviyyəsinə vurmaq lazımdır. Alınan faiz ədədləri toplanaraq, alınan yekun 100-ə bölünür. Bunun nəticəsində pərakəndə mal dövriyyəsi tərkibindəki dəyişiklikliyin ictimai iaşə təşkilatının iaşə xərclərinin səviyyəsinə təsirini müəyyən etmək olar. Qeyd etdiklərimizi əyani şəkildə nəzərdən keçirmək üçün “Abşeron” restoranın materialları əsasəndə tərtib etdiyimiz aşağıdakı cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirək.

“Abşeron” restoranının mal dövriyyəsi tərkibinin hesablanması (2015-ci il)

Mal dövriyyəsinin tərkibi	Pərakəndə mal dövriyyəsində xüsusi çəkisi faizlə			Tədavül xərclərinin hesab dövriyyəsinə nisbətən plan üzrə səviyyəsi (faizlə)	Faiz Göstəricisi (5x4)
	Plan.	Fakt.	Plandan kənarlaşma		
1	2	3	4	5	6
Malların əhaliyə satışı	91,0	92,8	+1,8	9,86	+17,748
Malların xırda topdan qaydada satışı	9,0	7,2	-1,8	2,80	-5,04
Cəmisi	100	100	—	9,45	+12,708

Göründüyü kimi, ictimai iaşə təşkilatında məhsulların əhaliyə pərakəndə qaydada satışı 1,8 % artmışdır və buna müvafiq olaraq xırda topdan qaydada mal satışının xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür ki, bunun da nəticəsində təşkilatda iaşə xərclərinin səviyyəsi ümumilikdə mal dövriyyəsinə nisbətən, 13% (12,708:100) yüksəlmişdir ki, bu da məbləq ifadəsində xərclərin 1,24 min manat (959,73x0,13:100) artmasına gətirib çıxarmışdır.

Xərclərin nisbi azalmasına ədədi və qablaşdırılmış (bükülmüş) malların göndərilməsi və satışı da təsir göstərir.

Təcrübə göstərir ki, qablaşdırılmış (bükülmüş) malların satışı ilə həyata keçirən ictimai iaşə təşkilatları (digərlərinə nisbətən) iaşə

işçilərinin əmək məhsuldarlığını 3-6 dəfə yüksəldir, iaşə xərclərinin isə 15-16 % azalmasına səbəb olur. Restoranlarda məhsulların əhaliyə çatdırılmasında qablaşdırılmış (bükülmüş) məhsulların xüsusi çəkisinin 90 % qədər olması, ictimai iaşənin ən optimal variantı hesab edilir. Həmin amilin iaşə xərclərinə təsirini, qruplaşdırma, korrelyasiya və reqressiya metodları vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar.

Məhsulların alıcılara çatdırılması müxtəlif əmək məsrəfləri və vəsait tələb edir. Belə ki, duzun, çörəyin, tərəvəzin, kartofun, meyvənin və balığın satılması şirniyyat məmulatlarının satışından daha çox xərclər tələb edir. Deməli, mal dövriyyəsinin quruluşunun dəyişməsi iaşə təşkilatının iaşə xərclərinin səviyyəsinin yüksəlməsinə və ya azalmasına səbəb olur. Mal dövriyyəsi tərkibindəki dəyişiklikliyin iaşə xərclərinə təsirini fərq üsulundan istifadə etməklə faiz ədədinin vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilər. Lakin bu zaman məhsul qrupları üzrə iaşə xərclərinin səviyyəsi haqda məlumat tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə olunur.

Cədvəl № 5

İctimai iaşə təşkilatının mal dövriyyəsinin quruluşunun dəyişməsinin iaşə xərclərinə təsirinin hesablanması

Mal qrupları və malların adları	Pərakəndə mal dövriyyəsində malların xüsusi çəkisi (faizlə)			Mal dövr. nisbətən xərc. səviy.plan üzrə səvsi (%)	Faiz ədədi (4x5)
	Plan	fakt	kənarlaşma		
1	2	3	4	5	6
1. Ət və quş əti	13,2	13,5	+0,3	11,23	+3,369
2. Kolbasa məmulatları	14,2	14,7	+0,5	8,44	+4,220
3. Balıq və balıq məhsulları	4,0	4,2	+0,2	10,41	+2,082
4. Heyvan yağları	3,2	3,0	-0,2	7,1	-0,420
5. Süd, pendir və süd məhsulları	6,5	6,2	-0,3	10,12	-3,036
6. Yumurta	4,1	4,0	-0,1	10,5	-1,050
7. Konditer məhsulları	5,0	4,8	-0,2	9,01	-1,802
8. Çörək və çörək məhsulları	4,8	5,0	+0,2	12,9	+2,580
9. Un, yayma və makaron məmulatları	2,3	2,2	-0,1	10,43	-1,043
10. Arağ, likor-çaxır məmulatları	12,0	12,7	+0,7	7,61	+5,327
11. Çaxır, şampan və konyak	11,3	10,5	-0,8	7,92	-6,336
12. Qənd və şəkər tozu	4,0	3,9	-0,1	9,91	-0,991
13. Sair ərzaq malları	12,8	13,9	+1,1	10,9	+11,990
14. Qeyri-ərzaq malları	2,6	2,5	-0,1	10,01	-1,001
Cəmisi	100,0	100,0	—	9,45	13,670

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi hesabat ilində iaşə təşkilatında mal dövriyyəsinin quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, təşkilatın mal dövriyyəsinin tərkibində xərc tutumu daha yüksək faiz təşkil edən malların xüsusi çəkisi artmış, bəzilərinin ki, isə azalmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, bu xüsusilə ət və quş əti üzrə +0,3%, kolbasa məmulatları üzrə 0,5%, çörək və çörək məmulatları üzrə 0,2 %, balıq və balıq məhsulları üzrə 0,2%, sair ərzaq malları üzrə isə daha çox, yəni 1,1 % artmışdır. Buna müvafiq olaraq yumurta, çaxır, şampan və konyak qənd və şəkər tozu, qənnadı məhsulları və s. mal dövriyyəsinə xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Ən çox kənarlaşma süd, pendir, süd məhsulları və çaxır, şampan və konyak məhsulları üzrə müşahidə edilmişdir ki, bunlar da uyğun olaraq xüsusi çəki etibarı ilə 0,3% və 0,8% azalmışdır. Məhz xərc tutumu daha yüksək olan malların xüsusi çəkisinin mal dövriyyəsinin tərkibində artması hesabına iaşə xərclərinin səviyyəsi mal dövriyyəsinə nisbətən 0,14 % (13,670:100) yüksəlmişdir ki, bu da məbləq ifadəsində 1,34 min manat (959,73x0,14:100) təşkil edir.

Məhsul qrupları üzrə iaşə xərclərinin səviyyəsini onların uçotunun təşkili vasitəsilə həyata keçirmək, yəni uçot-hesablama metodu vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar. Birbaşa xərclər hansı mal qrupuna aiddirsə, bilavasitə, həmin mal qrupları üzrə uçota alınır. Qeyri-müstəqim (dolayı) xərclər isə ayrı-ayrı mal qrupları və mallar arasında məhsulların həcmi və yük dövriyyəsinə, həmçinin ticarət sahəsinə və s. mütənasib olaraq məhsul qrupları arasında bölüşdürülür.

İctimai iaşə təşkilatlarında iaşə xərclərinin dəyişməsinə təsir edən amillərdən biri də məhsulların pərakəndə qiymətlərinin yüksəlməsi və ya enməsidir. Bir sıra xərc maddələrinin məbləqinin həcmi məhsulların pərakəndə qiymətlərinin dəyişməsindən asılıdır, deməli qiymətlərin aşağı düşməsi onların səviyyəsinin yüksəlməsinə, əksinə, onların artması isə

xərclərin səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Lakin bəzi xərclər, məsələn, əməyin ödənilməsi xərcləri satılmış malların miqdarından yox, dəyərindən asılıdır. Buna görə də satış qiymətlərinin dəyişməsi həmin xərclərin məbləqi və səviyyəsinə bir qayda olaraq təsir göstərmir. Ona görə də iaşə xərclərini müqayisəli qiymətlərlə yenidən hesablayan zaman onları iki qrupa-mal dövriyyəsiindən asılı olan maddələr üzrə yenidən hesablama aparmaq lazımdır.

Xidmətlər üzrə taarif və stavkaların, habelə qablaşdırılmış məhsulların qiymətlərinin dəyişməsi də müvafiq xərclər maddələrinə öz təsirini göstərir. Taarif, stavka və qiymətlərin dəyişməsi zamanı iaşə xərclərini müqayisəli qiymətlərlə yenidən hesablamaq üçün hər bir məhsul növü üzrə ayrılıqda indeks metodundan istifadə olunur.

Faktiki xərcləri müqayisəli qiymətlərə gətirmək istəndikdə bu zaman onları orta taarif (stavka, qiymət) indeksinə bölürlər, əgər plan xərclərini hesablamaq istəndikdə, bu zaman onları orta taarif indeksinə vururlar. Tədqiqat aparılan müəssisədə xidmətlər üzrə taarif stavka və qiymətlər il ərzində bir neçə dəfə dəyişildiyinə görə həmin göstəricilər üzrə müəssisədə təhlil aparmaq qeyri-mümkün olar, əlbəttə bu heç də qənaətbəxş hal kimi qəbul edilə bilməz.

İctimai iaşə təşkilatlarında iaşə xərclərinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də əmək məhsuldarlığı göstəricisidir. Çünki əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi iaşə işçilərinin sayının azaldılmasına, bu isə öz növbəsində əməyin ödənilməsi üzrə xərclərin ixtisar edilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat aparılan ictimai iaşə təşkilatında iaşə işçilərinin əmək məhsuldarlığının planla müqayisədə 25,4% yüksəlməsi 192,6 nəfəri $(951 \times 25,4) / (100 + 25,4)$ işdən azad etməyə imkan verir (bax cədvəl №7). Əgər bir nəfər iaşə işçisinə tapşırıq üzrə orta illik əmək haqqının 25,74 manat olduğunu nəzərə alsaq, müəssisədə əmək məhsuldarlığının 25,4%

artması, əmək haqqının 24788,9 min manat ($25,74 \times 192,6 : 100$) qənaət edilməsinə, başqa sözlə əmək haqqının mal dövriyyəsinə nisbətən 0,52 % azalmasına gətirib çıxarar.

İaşənin maddi-texniki bazasından səmərəli istifadə edilməsi fondveriminin yüksəlməsinə, mal dövriyyəsi və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, bunun da sayəsində xərclərin nisbi olaraq azalmasına səbəb olur. Maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasının iaşə xərclərinə təsirini fondverimi göstəricisi vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar ki, bu zaman qruplaşdırma, korrelyasiya və reqressiya üsulundan istifadə etmək olar.

Beləliklə, qeyd edilən metodika üzrə xərclərə təsir edən bütün amillərin təsiri müəyyənləşdirilərək, ümumilikdə müəssisə üzrə artıq xərcə və ya qənaətə yol verilməsini müəyyən etmək olar.

Qeyd edilən qayda ilə xərclərin illər üzrə dinamika nisbi qənaətə və xərcə yol verildiyini müəyyənləşdirmək olar.

3.4. İaşə xərclərinin ayrı-ayrı maddələrinin təhlili

İctimai iaşədə iaşə xərclərinə təsir göstərən ən əsas maddələrdən biri əmək haqqı maddəsidir. Qeyd edilən maddə üzrə iqtisadi təhlil birinci növbədə əmək və əmək haqqı üzrə planın yerinə yetirilməsindən başlanılır. Təhlil zamanı iaşə işçilərinin planlaşdırılmasına, onların vəzifə maaşlarına, istifadə olunan əmək haqqı və əməyin təşkili formalarına əməl olunması müəyyənləşdirilir, mal dövriyyəsinin dəyişilməsinin və əməyin ödənişi və ya əmək məhsuldarlığı ilə bir iaşə işçisinin əmək haqqının tempi arasındakı qanunauyğunluq öyrənilir. Əgər əmək məhsuldarlığı tempinin əməyin ödənilməsi tempindən artıq olması müəyyən edilərsə, bu təşkilatda təsərrüfatçılığın ən mühüm prinsiplərinə əməl etməsini və ya əksinə müəyyənləşdirə bilərik.

Qeyd edilənləri tədqiqat apardığımız müəssisənin konkret timsəhalında nəzərdən keçirək. Bunun üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına diqqət yetirək (bax cədvəl №6)

Verilən cədvəlin məlumatlarına diqqət yetirsək görərik ki, mal dövriyyəsinin artım sürəti plan üzrə və dinamikada əmək haqqının artım sürətindən geri qalmışdır. Ona görə də təşkilatda əmək haqqının xərclərinin səviyyəsi planla səviyyədə 0,26 %, keçən illə müqayisədə isə 0,74 % artmışdır.

Cədvəl № 6

“Abşeron” restoranın əmək və əmək haqqı üzrə planının yerinə yetirilməsi (2015-ci il üzrə)

Göstəricilər	Keçən il üzrə faktiki	plan	fakt	Planın yerinə yetirilmə faizi	plandan	Keçən ildən	Keçən ilə nisbətən faizlə
1. Pərakəndə mal dövriyyəsi min.man.	174,46	771,86	959,73	124,3	+187,87	+785,27	5,5 dəfə
2.İaşə işçilərinin orta siyahı sayı, nəfər	1,9	0,19	0,18	99,2	-1	-1,72	99,3
3. I iaşə işçisinə düşən orta illik hasilat /sət.1, sət 2/	1,18	0,89	1,01	125,4	+0,12	-0,17	5,5 dəfə
4.Əmək haqqı üzrə xərclər min.man.	4,69	24,48	32,89	134,4	+8,41	+28,2	7 dəfə
5. Əmək haqqı xərcləri, dövriyyəyə nisbətən faizlə	2,69	3,17	3,43	108,2	+0,26	+0,74	127,5
6. I iaşə işçisinin orta illik ə/h man.	4,93	25,74	34,88	135,5	+9,14	+29,95	7 dəfə

Məhz buna görə də əməyin ödənilməsi üzrə nisbi artıqxərc planla müqayisədə 2,49 min. Man. (959,73x0,26:100), keçən illə müqayisədə isə 7,10 min man. (959,73x0,74:100) təşkil edir. Əməyin ödənilməsi üzrə artıq xərc məbləqini müəyyən etmək üçün əməyin ödənilməsi xərclərinin

faktiki məbləqindən mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi nəzərə alınmaqla yenidən hesablanmış plan məbləqini çıxmaq lazımdır. Bizim hesablamadan göründüyü kimi, tədqiqat aparılan iaşə təşkilatı üzrə 2,46 min manat ($32,89 / 24,48 \times 124,3 : 100$) avrtıq xərcə yol verilmişdir.

Təhlil aparılan zaman növbəti mərhələdə əməyin ödənilməsinə təsir edən digər amillərin təsiri öyrənilir. Onların məbləqi işçilərin sayının və orta əmək haqqının dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır, onların təsiri fərq üsulunun köməyi ilə öyrənilir.

Qeyd edilən amillərin təsirini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına müraciyyət edək (bax cədvəl № 7)

Cədvəl № 7

İctimai iaşə təşkilatında işçilərin sayının və orta əmək haqqının əməyin ödənilməsi üzrə xərclərə təsirinin hesablanması

Göstəricilər	Əməyin ödənilməsi planının dəyişməsi xərclərinə təsir etmişdir Hesablama. Məbləq	Əməyin ödənilməsi xərclərinin dinamikasına təsir etmişdir Hesablama. Məbləq
İaşə işçilərinin orta siyahı sayı	25,74 x 8,20	<u>4,93x(-7):</u>
Bir iaşə işçisinin orta aylıq əmək haqqı	(-8):100 9,14x943: +8,62 100	1000 -172,9 <u>29,94x943</u> 1000 +28,23
	X +8,41	X +28,20

7-ci cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi təşkilatda hesabat ilində işçilərin sayının planla müqayisədə 8 nəfər azalması nəticəsində əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclər 0,20 manat azalmışdır. Lakin hesabat ilində iaşə işçilərinin hər birinə düşən orta illik əmək haqqının planla müqayisədə 9,14 min manat artması, əməyin ödənilməsi xərclərinin

mütləq mənada 8,41 min manat çoxalmasına səbəb olmuşdur. Hər iki amilin birgə təsiri nəticəsində təşkilatda əməyin ödənilməsi xərcləri planla müqayisədə məbləq ifadəsində 8,41 min manat artmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mütləq kənarlaşma zamanı mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsi dərəcəsinin və əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəzərə alınmır. Həmin qeyd edilən amillərin əməyin ödənilməsi fonduna təsirini hesablamaq üçün onun hesablanması qaydasını mürəkkəbləşdirmək məqsədi ilə iaşə işçilərinin orta siyahı sayını mal dövriyyəsinin həcmi ilə əvəz edib bir iaşə işçisinə düşən orta hasilata bölmək lazımdır. Belə olan halda əməyin ödənilməsi fondu aşağıdakı kimi müəyyənləşdiriləcəkdir:

mal dövriyyəsi

Bir iaşə işçisinə	X	Bir iaşə işçisinə
düşən orta hasilat		düşən orta əmək haqqı

Göründüyü kimi, əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclərin məbləqi mal dövriyyəsi həcmindən və orta əmək haqqına düz, hər bir iaşə işçisinə düşən hasilata (məhsuldarlıq) tərs mütənasibdir. Həmin amillərin təsirini zəncirvari üsulun vasitəsi ilə aşağıdakı cədvəl məlumatlarına əsasən hesablamaq olar (bax cədvəl №8).

Cədvəl № 8

İctimai iaşə təşkilatının müxtəlif şəraitində əmək haqqı fondunun hesablanması

göstəricilər	I hesablama	II hesablama	III hesablama	IV hesablama
1. Pərakəndə mal dövriyyəsi min. Man.	Plan 771,89	Faktiki 959,73	Faktiki 959,73	Faktiki 959,73
2. Bir iaşə işçisinə düşən	plan	plan	faktiki	faktiki

orta hasilat min. Manat	0,811	0,811	1,017	1,017
3.Bir iaşə işçisinə düşən orta illik əmək haqqı manat	plan 25,74	plan 25,74	plan 25,74	faktiki 34,88
Əməyin ödənilməsi fondu (sətir1:sətir2xs ətir3:100) min manat	Plan 24,48	Yenidən hesablanmış 30,43	Yenidən hesablanmış 24,27	Faktiki 32,89

Əməyin ödənilməsi üzrə xərclərin dəyişməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir:

Mal dövriyyəsinin

Həcmi- $30,43-24,48=+5,95$ min man.

Əmək məhsuldarlığının

Dəyişməsi $-24,27-30,43=-6,16$ min manat.

Bir iaşə işçisinə

Düşən orta əmək haqqının artması- $32,89-24,48=+8,62$ min manat

Yekunu: $32,89-24,48=+8,41$ min manat.

Əməyin ödənilməsi üzrə xərclər nisbi qənaətə və artıq xərc məbləqi bir ticarət işçisinə düşən əmək məhsuldarlığının (hasilatın) və orta illik əmək haqqının dəyişməsindən asılıdır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, əməyin ödənilməsi xərclərinin nisbi olaraq 6,16 min manat qənaətə, orta aylıq əmək haqqının yüksəlməsi isə əmək haqqı xərclərinin 8,62 min manat artmasına səbəb

olmuşdur, bu da son nəticədə 2,45 min manat nisbi artıq xərcə $(-6,16)+(-8,62)$ səbəb olmuşdu. Burada eyni zamanda əmək haqqı fondu məbləqinin dinamikasının dəyişməsinə təsir edən amilləri də müəyyənləşdirə bilərik. Əmək məhsuldarlığının artım tempinin və orta əmək haqqı arasındakı nisbətin əməyin ödənilməsi səviyyəsinə təsirini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Yopl = \frac{(Tpr - Tsr \times zpt) \times Yopl}{100 + Tpr}$$

Burada Yopl-əməyin ödənilməsi üzrə xərclərin qalxması və ya enməsi (dövriyyəyə görə faizlə) göstərir.

Tsr.zpt-bir işçiyə düşən orta əmək haqqının artım tempi, faizlə. Yopl-əməyin ödənişi üzrə xərclərin dövriyyəyə (bazisə) nisbətən səviyyəsidir.

Beləliklə, əməyin ödənişi xərclərinin nisbi azaldılmasına hər şeydən əvvəl əmək məhsuldarlığının artması hesabına əldə edilə bilər.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üzrə ehtiyatların müəyyən edilməsi və onlardan istifadə hər bir iaşə işçisi qrupları üzrə müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində azad edilmiş işçilərin sayının orta əmək haqqına vurmaq lazımdır. Əmək məhsuldarlığının planla müqayisədə 25,4 % artması 192,6 nəfərin $(951 \times 25,4 : 125,4)$ sayının azaldılmasına və 4,95 min manat $(25,74 \times 192,6 : 1000)$ əmək haqqı xərcinə qənaəətə imkan verir.

Əmək haqqının ödənilməsi üzrə vasitələrin təhlilini onun ayrı-ayrı tərkib elementləri üzrə də keçirilir.

Əməyin ödənilməsi üzrə xərcləri, eyni zamanda pərakəndə mal dövriyyəsinin bərabər və ahənkdar sürətdə təmin olunması sayəsində də

azaltmaq olar. Mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilmədiyi hallarda işə işçiləri nəzərdə tutulan minimum əmək haqqı ödənilir, lakin planın daha çox artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi zamanı onlara yüksək mükafatlar verilir.

Məhz buna görə də pərakəndə mal dövriyyəsinin obyektlər, bölmələr, şöbələr və s. düzgün bölüşdürülməsini, habelə əməyin ödənilməsi xərclərinin mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli olaraq neçə ödənilməsini yoxlamaq lazımdır.

İctimai işə müəssisələrində işə xərcləri içərisində yüksək xüsusi çəkiyə malik olan maddələrdən biri də nəqliyyat xərcləridir. Hal-hazırda həmin xərclər-dəmir yolu, su hava, avtomobil və qoşqu nəqliyatı ilə daşınma xərcləri maddəsində uçota alınır. Nəqliyyat xərclərinin təhlili həm maddə üzrə ümumilikdə, həm də hər bir nəqliyyat növü üzrə həyata keçirilir. Bu cür hal məhsullar üzrə qiymətlər təyinat stansiyasına qədər franko-vaqon şərti ilə müəyyən edildikdə həyata keçirilir. Onda həmin xərclər malsatanların və ya topdan ticarət müəssisələrinin xərclərinə ancaq yerli malların vaqondan boşaldılması və restorana daşınması üzrə xərclərə aid edilir. Ona görə də ictimai işdə həmin xərclərin xüsusi çəkisi nisbətən böyük olmur. Lakin bunun əksinə olaraq avtomobil və qoşqu nəqliyatı ilə daşınma xərcləri ictimai işə təşkilatlarının tədavi xərclərində yüksək çəkiyə malik olur.

Dəmir yolu, su hava nəqliyatı ilə daşınma xərcləri hər şeydən əvvəl əməliyyat növünün seçilməsindən asılıdır. Xalq istehlakı mallarının daha uzaq məsafələrə daşınması zamanı ən ucuz və iqtisadi cəhətdən ən sərfəli dəmiryol və su nəqliyyatı, ən bahalı isə hava nəqliyyatı sayılır. Lakin hava nəqliyatı yükü o birilərə nisbətən daha tez çatdırır. Ona görə də qüvvədə olan mövcud tarifləri və yüklərin daşınma sürəti də nəzərə alınmaqla ictimai işə təşkilatının fəaliyyəti üçün hansı nəqliyyat növünün iqtisadi cəhətdən səmərəli olması müəyyənləşdirilir. Xalq

istehlakı mallarının daşınmasında əsas yeri dəmiryol nəqliyyatı tutur. Dəmir yolu vasitəsilə malların daşınması xərclərinin məbləqi aşağıdakı amillərdən asılıdır.

- 1) Map dövriyyəsinin həcmi və quruluşu
- 2) Malların göndərmə formaları
- 3) Yüklərin daşınması məsafələr üzrə orta tarifi
- 4) Sürət kateqoriyası

Yuxarıda qeyd edilən amillərin təsirinin birincidən başqa birbaşa hesablama ilə müəyyən edilir.

Malların orta və yaxın məsafələrə daşınması əsasən avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə daşınır, bunun da digərlərinə nisbətən bir sıra üstünlükləri vardır. Bu cür hal avtomobil nəqliyyatı malların alınmasını xeyli tezləşdirir. Malların iaşə şəbəkələrinə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə gətirilməsi əsasən: malların mərkəzləşdirilmiş qaydada topdan baza, soyuducular və s. malsatanlar tərəfindən daşınmasında geniş yayılmışdır.

Məhsulların hər bir iaşə müəssisəsinin özü tərəfindən gətirilməsi qaydası geniş həyata keçirilir. Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı vasitəsilə daşınma xərcləri ümumilikdə və onların daşınma üsulları üzrə həyata keçirilir.

Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı vasitəsilə daşınma xərcləri öyrənilərkən satılmış mallar üzrə deyil, daxil olmuş mallar üzrə təhlil həyata keçirilməlidir ki, bu da daşınma xərclərini hərtərəfli təhlil etməyə imkan verir. Əgər mal qalığına düşən tədavül xərcləri düzgün hesablanarsa, bu zaman təhlilin nəticələrini satılmış mallara da aid etmək olar.

Tədqiqat apardığımız ictimai iaşə təşkilatlarında malların daşınması xərcləri həm planla, həm də planla müqayisədə dövriyyəyə nisbətən +0,01 % yüksəlmişdir. Mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilmə faizi

nəzərə alınmaqla isə plandan kənarlaşma +0,03 min manat təşkil etmişdir, yeni plana qarşı artıq xərclərə yol verilmişdir.

İctimai iaşə müəssisələrinə məhsulların gətirilməsinin ən iqtisadi formalarından biri mərkəzləşdirilmiş qaydada daşımalarıdır. Qeyd edilən daşınma forması malların hərəkətini sadələşdirir, daşınan yüklərin maya dəyərini aşağı salır, nəqliyyat vasitəsindən daha səmərəli istifadə edilməsinə, yükdaşıyan işçilərə qənaət edilməsinə gətirib çıxarır.

Təhlil zamanı hər şeydən əvvəl mərkəzləşdirilmiş mal daşınmasının təşkilini və onun genişləndirilməsi imkanları öyrənilir, çox böyük olmayan partiyalarla mal daşınması zamanı isə onların dairəvi daşınma imkanları öyrənilir.

Malların mərkəzləşdirilmiş daşınması zamanı xərclərin örtülməsi normaları nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə etməklə minimum məbləqədə təyin olunmalıdır. Təcrübədə həmin normalar malsatanlardan mərkəzləşdirilmiş qaydada daşınmaya çəkdikləri xərcləri ödəmir, o cümlədən nəqliyyat vasitələrindən qeyri-səmərəli istifadə nəticəsində zərərlərin örtülməsini təmin etmir. Bu isə topdan müəssisə və digər malsatanların malları ucuz və səmərəli daşınmasına olan marağını təmin etmir.

Hal-hazırda ictimai iaşə müəssisələrinin şəbəkələrinə malların özləri tərəfindən daşınıb gətirilməsi çox geniş xarakter almışdır. Bu hər şeydən əvvəl mərkəzləşdirilmiş qaydada daşınmaların olmaması və ya onun təşkilində olan nöqsənlərlə əlaqədardır. İctimai iaşə təşkilatları nəqliyyat təşkilatlarına avtomobillərin hər bir saatlıq işinə və ya daşınan yüklərin tonu hesabı ilə pul ödəyirlər. Malların avtomobillərlə daşınması zamanı saat hesabı ilə ödəniş ticarət təşkilatlarına daşınan yükün həcminə görə ödənişdən çox vaxt baha başa gəlir. Bu malların daşınmasında olan nöqsənləri aşkar etməyə, normadan artıq boşdayanmaları müəyyən etməyə imkan verir. İctimai iaşə müəssisələrində avtomobil və qoşqu

nəqliyatı vasitəsilə daşınma xərclərinin ayrılıqda öyrənilməsi malların daşınmasından olan nöqsənləri aşkara çıxarmağa, malhərəkətini yaxşılaşdırmağa və nəqliyyat xərclərini azaltmağa imkan verir.

İctimai iaşə təşkilatında malların daşınması xərcləri aşağıdakı məlumatlar üzrə xarakterizə olunur (bax cədvəl №9).

Göründüyü kimi, müəssisədə mərkəzləşdirilmiş qaydada daşınma özüdaşıma qaydasına nisbətən azalmışdır. Belə ki, ümumi daşınmaların mərkəzləşdirilmiş qaydada plan üzrə 69,4%, nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bu yalnız 59,8% təşkil etmişdir.

Beləliklə, mərkəzləşdirilmiş qaydada malların daşınmasının payının 9,6% azalması xərclərin səviyyəsinin mal dövriyyəsinə nisbətən 0,54 (0,46-1,0) azalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da məbləq ifadəsində 5,30 min manat 981,76x0,4:100 təşkil edir.

Cədvəl № 9

“Abşeron” restoranında 2015-ci ildə malların mərkəzləşdirilmiş qaydada və özüdaşıma qaydasında xərcləri

Malların daşınma üsulları	Malların daxil olması				Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı vasitəsilə daşınma xərcləri			Xüsusi çəki	Faizlə (sut 7xsut 5)
	plan		Fakt		plan		fakt		
	məbləq	Xüsusi çəki faizlə	məbləq	Xüsusi çəki faizlə	məbləq	Dövr. görə faiz			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Mərkəzləşdirilmiş qaydada	563,44	69,4	587,09	59,8	2,40	0,71	2,05	0,22	42,45
Özüdaşıma qaydasında	248,43	30,6	394,67	40,2	5,31	0,48	7,58	0,79	19,29
	811,87	100	981,76	100	7,71	1,0	9,63	1,01	61,74

Deməli, özüdaşıma qaydasında xərclər mərkəzləşdirilmiş qaydada daşımalara nisbətən təqribən 2,5 dəfə yüksək olduğu üçün xüsusi çəkinin qeyd edilən formada dəyişməsi xərclərin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Mərkəzləşdirilmiş qaydada daşıma üzrə xərclərin səviyyəsi xüsusi çəkinin azalması nəticəsində 0,3% 0,22% enmişdir, yəni 0,09% aşağı düşmüşdür. Bunun əksinə isə özünədaşıma qaydasında iaşə xərclərin səviyyəsi, xüsusi çəkinin artması nəticəsində dövriyyəyə nisbətən 0,10% çoxalmışdır.

İctimai iaşə təşkilatından iaşə xərcləri içərisində yüksək xüsusi çəkiyə malik olan Bank kreditlərindən istifadəyə görə faiz məbləqidir.

İctimai iaşə müəssisələrinin vəsaitlərinin formalaşmasında ən mühüm məsələlərdən biri bank kreditləridir, onlar müəyyən məqsədə verilir ki, ictimai iaşəyə qoyulmuş norma üzrə kreditdən istifadəyə görə banka faiz ödəyirlər. Belə ki, müəssisələr plan həcmi üzrə kredit aldığıda faizlər aşağı, plandan artıq kredit bolçları üçün isə daha yüksək faiz ödənilir.

İctimai iaşədə iaşə xərclərinin tərkibində həmin faizlərin məbləqi, banka ödənilmiş faiz məbləqləri kimi müəyyən olunur. Lakin tədqiqat aparılan müəssisədə kreditə mal satışı həyata keçirildiyinə görə faiz məbləqi banka ödənilmiş məbləqlərin çəminə bərabər götürülür. Ona görə də müəssisə “Bank kreditindən istifadəyə görə faiz” üzrə bütövlükdə və ayrı-ayrı kredit növləri üzrə təhlil edilir.

Təhlil zamanı cari mal ehtiyatı üzrə açılmış bank kreditlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki həmin növdən olan kredit faizləri tədavül xərclərinin bu maddəsində əsas yer tutur. Qeyd edilən növdən olan xərclərin həcmi mal dövriyyəsinin həcmi və quruluşundan, malların dövretmə müddətindən və qüvvədə olan kredit faizlərinin stavkalarından asılıdır.

Tədqiqat aparılan müəssisədə təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məbləq ifadəsində 7,71 min manat planla müqayisədə mütləq mənada artmışdır. Mal dövriyyəsinə görə həmin maddə üzrə səviyyə də planla müqayisədə 0,58 % yüksəlmişdir ki, bu da əsasən mal dövriyyəsinin və kredit fazlərinin stavkalarının təsiri nəticəsində baş vermişdir. Qeyd edilən mütləq artımın 2,12 min manatı mal dövriyyəsi planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin, qalan 5,59 min manatı isə kredit faizinin stavkasının yüksəlməsi və malların dövretməç müddətinin sürətləndirilməsinin nəticəsidir. Deməli, müəssisədə kreditdən istifadənin həm səviyyəsi, həm də xərclərin ümumi yekununda xüsusi çəkisi həmin amillərin təsiri nəticəsində yüksəlmişdir ki, bu da demək olar ki, müəssisənin fəaliyyətinin pisləşməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilməz.

“Sair xərclər” maddəsinin təhlili onun tərkibinə daxil olan məsrəf maddələri üzrə həyata keçirilmişdir. Təhlil zamanı hər bir xərc maddəsi üzrə məbləqdən kənarlaşma və onun səbəbləri, həm mütləq ifadədə, həm də məbləq üzrə öyrənilir, onların məqsədəuyğunluğu müəyyənləşdirilir və qənaət reciminin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər işlənib hazırlanır.

Tədqiqat aparılan müəssisədə sair xərclər maddəsi üzrə planla müqayisədə 12,26 min manat mütləq artıq xərcə yol verilmişdir. Həmin xərclərin səviyyəsi isə mal dövriyyəsinə nisbətən 1,1 % yüksəlmişdir. Həmin xərc maddəsində olan kənarlaşmanın məbləq ifadəsində 1,08 min manat mal dövriyyəsi planının təsiri nəticəsində olmuşdur. Qalan kənarlaşma məbləqi isə digər xərclərdə olduğu kimi xidmətlər üzrə stavka və taariflərin yüksəlməsi hesabına olmuşdur.

Qeyd etdik ki, inzibati-idarə xərcləri müəssisədə planlaşması və müəssisənin digər iaşə xərclərindən ayrılıqda həyata keçirilir. Həmin xərclərə əməyin ödənilməsi xərcləri, bina, qurqu, tikili və inventarların

saxlanması, əsas vəsaitlərin amortizasiyası xərcləri, təmir fonduna ayırmalar və digər sair xərclər aiddir.

İnzibati idarə xərclərinin təhlilini həm ümumilikdə həm də onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı maddələr üzrə həyata keçirilməli, və kənarlaşmalar, həmçinin onlara təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilməlidir. Əməyin ödənilməsi xərclərinin təhlili zamanı inzibati-idarə xərclərinin planlaşdırılmış sayına neçə əməl olunmasına diqqət yetirmək lazımdır.

İnzibati-idarə xərclərinin digər maddələrinin təhlili tədavül xərclərinin digər maddələrinin təhlilindəki metodikaya uyğun olaraq həyata keçirilir.

Tədqiqat nəticəsində ictimai iaşə təşkilatlarında inzibati idarə xərclərinin artması müşahidə edilmişdir ki, bu əsasən əmək haqqının kəskin yüksəlməsi, xidmət xərclərinin artmasının nəticəsi hesabına olmuşdur.

Deməli, “Abşeron” restoranında aparılan tədqiqatdan aydın olmuşdur ki, son üç ildə müəssisədə iaşə xərcləri ilbəl yüksəlmişdir ki, bu da əsasən sonuncu ildə hesabat ilində daha kəskin hesab olunmuşdur, həmin xərclərin səviyyəsi planda 9,45% nəzərdə tutulduğu halda, faktiki olaraq 11,86% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi xərclərin aşağı salınması üzrə müəssisədə müəyyən tədbirlər işləyib hazırlamaq və həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müəssisədə aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, “Abşeron” restoranında iaşə xərclərinin uçotu əsasən mövcud təlimata uyğun şəkildə həyata keçirilir. Lakin bununla yanaşı onların planlaşdırılması və uçotunda müəyyən nöqsənlər də mövcuddur. Belə ki, restoranda xərclərin planlaşdırılması zamanı qiymət indeksi, xərclərin və taariflərin artması və s. demək olar ki, nəzərə alınmır.

Müəssisədə ilin sonunda və hesabat dövrlərinin sonunda müəssisənin iqtisadi təhlili həyata keçirilir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərindən biri olan tədavül xərcləri üzrə həm mütləq, həm də nisbi mənada artıq xərcə yol verilmişdir ki, son nəticədə müəssisədə əldə edilən bölüşdürülməsi gəlirin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Müəssisədə mövcud olan belə bir vəziyyət məlum məsələdir ki, qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Müəssisədə məbləq ifadəsində əsas göstəricilər üzrə planla və keçən illə müqayisədə mütləq artım müşahidə olunsa, da nisbi mənada, yəni mal dövriyyəsinin nisbət müqayisəsində bunu demək olmaz.

Tədqiqatın materiallarına müraciyyət etdikdə görürük ki, bazis ili olan 2013-cü ildə mal dövriyyəsi planına 144,6%, 2014-cü ildə 119,2%, 2015-ci ildə isə 124,3% əməl olunmuşdur. Ümumi gəlir üzrə plan da tədqiqat edilən son üç ildə məbləq ifadəsində artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir.

Lakin onun mal dövriyyəsinə nisbətən səviyyəsi 2013-cü ildə 2,22% azalmışdırsa, son iki ildə isə artmışdır, yəni 2014-cü ildə planla müqayisədə 0,17%, 2015-ci ildə isə plana qarşı 0,16% yüksəlmişdir.

Müəssisənin maliyyə nəticəsinə təsir edən ən əsas amillərdən biri olan iaşə xərcləri son üç ildə məbləq ifadəsi ilə artmışdır. Onların səviyyəsinə gəldikdə isə 2013-cü ildə əgər mal dövriyyəsinə nisbətən

azalma müşahidə olunmuşdursa da, axırıncı iki ildə isə xərclərin səviyyəsi planla müqayisədə yüksəlmişdir. Sonuncu ildə isə xərclərin mal dövriyyəsinə nisbətən səviyyəsinin yüksəlməsi daha çox, yəni 2,41% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi xərclərin səviyyəsinin artım sürəti ümumi gəlirə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

Məhz elə, bunun sayəsində ictimai iaşə təşkilatında bölüşdürüləsi gəlirin səviyyəsi son iki ildə-yəni 2013-cü və 2014-cü ildə səviyyəsi kəskin sürətdə aşağı düşmüş, xərclərin səviyyəsi isə artmışdır.

2015-ci ildə tədqiqat aparılan təşkilatda bölüşdürüləsi gəlir planı 17,19 min manat kəsirlə yerinə yetirilmişdir ki, bu xərclərin həmin ildə kəskin sürətdə artması sayəsində olmuşdur.

Xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsi əsas etibarı ilə xərclərin tərkibində yüksək xüsusi çəkiyə malik olan maddələrin planla müqayisədə həm xüsusi çəkisinin, həm də həmin xərclərin mal dövriyyəsinə nisbətən səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Xərclərin səviyyəsinin və məbləq ifadəsində artması əsasən mal dövriyyəsi tərkibinin dəyişilməsi 1,24 min manat və ya dövriyyəyə nisbətən 0,13% mal dövriyyəsinin strukturunun dəyişməsi 1,34 min manat və dövriyyəyə nisbətən 0,14%, əmək haqqının artması 8,41 min manat, nəqliyyat xərclərinin artması 0,03 min manat və ya dövriyyəyə nisbətən səviyyəsinin 0,01% yüksəlməsi və s. amillərin təsiri altında olmuşdur.

Deməli, müəssisədə xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsinə və xərclərin aşağı salınması üzrə müəyyən tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Ona görə də tədqiqat nəticəsində müəssisədə uçotun təkmilləşdirilməsi və xərclərin gələcəkdə aşağı salınması üçün aşağıdakı təklifləri vermək olar.

1. Nəqliyyat xərclərinin üzərində nəzarəti və xərclərin analitikliyini təmin etmək üçün 1-ci maddə üzrə nəzərdə tutulan xərc maddəsini iki yerə-dəmir yolu, su və hava nəqliyyatı ilə daşınma və avtomobillə

və qoşqu nəqliyyatı ilə daşınma xərclərinə bölmək məqsədəuyğun hesab edilsin.

2. Hazırda əhaliyə satılan malların içərisində qablaşdırılmış məhsulların xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq qablaşdırma xərcləri yüksək sürətlə artır. Lakin bununla bir xərc maddəsində uçota alınan malların saxlanması, emalı və növləşdirilməsi xərcləri, müasir şəraitdə azalmağa meyl edir. Ona görə də bu əksikliyi aradan qaldırmaq və xərclərə nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə 8-ci maddə olan “Malların saxlanması, emalı, növləşdirilməsi və qablaşdırılması xərcləri” maddəsini aşağıdakı maddəyə ayırmaq məqsədəuyğun hesab olunur:

- 1) Məhsulların saxlanması, emalı və növləşdirilməsi xərcləri.
- 2) Məhsulların qablaşdırılması xərcləri.

3. İaşə xərcləri haqqında rüblük və illik hesabat forması olan 5№-li “Ticarət və ictimai iaşədə tədavül xərcləri haqda hesabat” formasının təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Belə ki, həmin hesabat formasında mövcud olan nöqsanlar işin üçüncü fəsilin birinci sualında ətraflı verilmişdir. Həmin formaya xərclərin səviyyəsini xarakterizə edən müvafiq sütunun əlavə edilməsi məsləhət görülür ki, bu sütun özü keçən hesabat dövrü ilə müqayisəli şəkildə verilməlidir.

4. Əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə əməyin ödənilməsi xərclərinin artım templəri arasındakı nisbətin gözlənilməsinə əməl olunmasına nəzarət etmək.

5. Mal dövriyyəsi planına neçə əməl olunmasını dəqiqləşdirmək və maliyyə nəticələrinin düzgün müəyyənəşdirilməsi üçün müəssisədə qiymət indeksinin, xərclərin taarif və stavkaların dəyişilməsi

indekslərinin vaxtaşırı hesablanıb müəyyən edilməsinə nəzarəti gücləndirmək

6. İaşə xərclərinin uçotunun analitikliyini təmin etmək üçün çoxqrafalı kartoçkalardan istifadə etmək.

Yuxarıda qeyd edilən bu təkliflərin həyata keçirilməsi bizim fikrimizcə müəssisədə xərclərin uçotunun vəziyyətini yaxşılaşdırar, onların analitikliyini yüksəldər, təhlil üçün lazımı informasiya mənbələrinin yaranmasına gətirib çıxarar ki, bunlar da öz növbəsində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. Q.S. Abbasov, S.M. Səbzəliyev və s. "Mühasibat (maliyyə) uçotu" Bakı-2004.
2. Q.Ə. Abbasov "Ticarətdə mühasibat uçotu" Bakı-1990.
3. Q.Ə. Abbasov, "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi". Bakı-2009.
4. Q.Ə. Abbasov, "Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu". Bakı-2013.
5. Q.Ə. Abbasov, Mühasibat uçotu. Bakı-2016.
6. Ə.A. Sadıxov "Mühasibat (maliyyə) uçotu". Bakı-2003.
7. N.M. İsmayılov, Ə.A. Sadıxov "Məsrəfveriminin amilli təhlili və onun təkmilləşdirilməsi problemləri" Bakı-2002.
8. F.M. Quliyev, İ.M. Mahmudov və s. "Müəssisə və təşkilatların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili" Bakı-2004.
9. V.İ. İsmayılov "Əməyin elmi təşkili" Bakı-2003.
10. П.Г. Белоусов, С.Т. Воронин и др. "Бухгалтерский учет в торговле" М-2001.
11. А.Д. Ларионов, В.А. Ерофеева и др. "Бухгалтерский учет" М-1998.
12. Т.Р. Орехов "Бухгалтерский учет в торговле" М-2004.
13. Н.М. Исмаилов "Экономический анализ и управление" Баку-2003.
14. Я.В. Соколов "Бухгалтерский учет в торговле" М-2003.
15. Ш.Р. Камышанов "Бухгалтерский учет и аудит". М-2002.
16. С.Р. Воронин "Бухгалтерский учет" М-2004.
17. З.П. Соловьева "Бухгалтерский учет и аудит" М-2005.
18. Т.Ш. Романов "Бухгалтерский учет в торговле" М-2005.
19. Э.К. Городий "Бухгалтерский учет" М-1997.
20. Ж. "Бухгалтерский учет" 2000-2010

21. Ж. "Современный бухучет" 2000-2010.
22. J. "Maliyyə və uşot" 2000-2016.

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Demokratik cəmiyyət, istehlakçıların tələblərinin dolğun ödənilməsi, malların çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması, maddi nemətlər istehlakının daha yaxşı təşkil edilməsinə təsirin gücləndirilməsi, zəhmətkeşlərin asudə vaxtının artırılması və s. sosial-iqtisadi tədbirlər üçün əlverişli şərait yaradır. Bu məqsədlə müasir pərakəndə satış, topdan satış və ictimai iaşə müəssisələri şəbəkəsi daim genişləndirilir, xidmətin mütərəqqi metod və üsulları tətbiq edilir və ictimai iaşənin idarə olunması təkmilləşdirilir, müəssisələrin texniki təchizatı gücləndirilir, avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmindən istifadə daha da yaxşılaşdırılır. Torpaq, tikinti və avadanlıqlardan (əsas fonlardan) istifadə və bütövlükdə ticarətin və ictimai iaşənin effektivliyi tədricən artır.

Cəmiyyətin inkişafının müasir dövründə ictimai iaşənin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Bunu qəbul edilmiş qərar və göstərişlərlə xalq istehlakı malları ilə ictimai iaşənin xüsusi əhəmiyyətə malik olmasından, iaşənin inkişafında intensivlik, təmərküzləşmə və ixtisaslaşma bacarığının uyğunlaşdırılmasından, ticarətin və ictimai iaşənin təşkilinin daha da yaxşılaşdırılmasından, bazarı ən müxtəlif iaşə məhsulları və xidmətlərlə bol-bol təmin etməkdən, bölkü münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsindən aydın görmək olar.

Bütün bunlar, iaşə işçilərinin iqtisadi biliyə dərinlən yiyələnməsini, iqtisadçıların biznes işi metodları ilə güclü silahlanmasını, tələbin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasını, habelə kommersiya və təsərrüfat işlərindən düzgün nəticələr çıxarmağa və onların optimal həllini tapmaq bacarığının mənimsənilməsini tələb edir.

Bununla belə, ictimai iaşə, özü istehsala qarşı passiv deyildir. O istehsala və istehlaka fəal təsir göstərir, xalq istehlakı malları buraxılışı tapşırığının hazırlanmasında, xalq istehlakı strukturunun formalaşmasında bilavasitə iştirak edir, istehsal ilə istehlak arasında proporsiyaların yaradılmasına ciddi təsir göstərir, əmtəə-pul münasibətləri şəraitində xalq istehlakı malları istehsalına təkan verir. K.Marksın “İstehsalın səmərəliliyini yüksəltmək, bölgünü və istehlakı təkmilləşdirmək məqsədi ilə əmtəə-pul münasibətlərindən sosializmdə bunlara xas olan yeni məzmunla müvafiq sürətdə daha dolğun istifadə edilməsi vacibdir” proqram göstərişi ticarət və ictimai iaşənin pul təsərrüfatı ilə birlikdə təkrar istehsala təsirli gücünü bir daha göstərir. Bununla əlaqədar olaraq ictimai iaşənin iqtisadiyyat elmini dərinlən öyrənilməsinin zəruriliyi ticarət və ictimai iaşənin kollektivlərinin elmi-praktiki münasibətdə olan sair sahələrin işçiləri qarşısında vacib məsələ kimi durur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Cəmiyyət ticarətin – iaşənin nəzəriyyəsinin əsasını V.İ. Leninin quruculuqda ticarət – iaşənin rolu haqqındakı təlimi təşkil edir. V.İ. Lenin hələ 1921-ci ilin dekabrında göstərirdi ki, bizim indiyədək olan siyası və hərbi sahədəki xidmətlərimizlə fəxr etməyə haqqımız vardır. İqtisadi siyasətə gəldikdə isə indiki şəraitdə, labud və zəruri olan iqtisadi əlaqəni öyrənməyi tələb edən şəraitdə, öhdəməzə qoyulmuş iqtisadi xarakterli vəzifəni yerinə yetirə bilməkdir. Həmin əlaqə ticarət kimi fəaliyyət göstərən ictimai iaşə də ola bilər. Zənnimizcə, ictimai iaşə göstərdiyi xidmət münasibətlərini anlamaq, öyrənmək bizim vəzifəmizdir. Bu təlimin xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Sözü gedən problem dövlətin mühasibat uçotu sahəsində tanınmış alimlərindən L.İ.Abalkin, N.Q.Çumaçenko, S.S.Sotabuldin, K.N.Naribayev, S.A.Stukov, V.İ.Valuyev, V.B.İvaşçeviç, R.S.Bezrukix, A.S.Marqulis, İ.İ.Poklad, M.X. İebrax, İ.A.Bosmanov və digərləri nəzəri

və praktiki əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlar aparmış və müəyyən elmi fikirlər söyləmişlər.

Qeyd edilən problemlərin bəzi məqamlarının öyrənilməsinə azərbaycanlı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, V.İ.İsayev, H.İ.Namazəliyev, S.M.Səbzəliyev, S.M.Qasimov, İ.B.Abbasov və başqaları diqqət yetirmişlər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ölkə səviyyəsində mühasibat uçotunun səviyyəsinin formalaşmasının nəzəri metodoloji və praktiki tərəfləri kompleks şəkildə araşdırılmamış və öyrənilməmişdir. Belə araşdırılma və tədqiqat işləri nə namizədlik nə də doktorluq dissertasiyalarının mövzusu olmamışdır.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi bazar münasibətləri şəraitində iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili prinsiplərini hazırlamaqdan ibarətdir. İşdə qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq qarşıya aşağıdakı əsas istiqamətlərin tədqiq edilib həyata keçirilməsi durur:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində ictimai iaşə xərclərinin uçotunun formalaşdırılmasının zəruriliyinin əsaslandırılması;
- mühasibat uçotunun mahiyyətinin, onun uçot sistemində yerinin müəyyən edilməsi, həmin sistemin funksiyasının qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsi;
- bazar münasibətlərinin meydana gəlməsi şəraitində ictimai iaşə müəssisələri üçün mühasibat uçotunun metodoloji əsasının işlənməsi;
- iaşə xərclərinin, məhsul buraxılışının və kənarlaşmalar üzrə nəticələrin idarəedilməsi sisteminin əsaslandırılması və ona dair konkret tədbirin görülməsi.

Tədqiqatın predmeti və obykti Azərbaycan Respublikasında və dünya miqyasında mühasibat uçotunun əsas alt sistemi olan mühasibat

uçotunun formalaşmasının nəzəri, və praktik problemlərinin araşdırılması, tədqiqatın predmeti hesab edilir.

Tədqiqatın obyektı kimi “Abşeron” restoranı hesab edilir. Tədqiqatı yerinə yetirmək üçün informasiya bazası Restoran və onun müəssisələrinin uçot və hesabat məlumatları, sahə eləcə də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin müəssisələrində uçotun, iqtisadi təhlilin və nəzarətin təşkilinə dair qüvvədə olan materiallar olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əsasını ictimai iaşə müəssisələrində uçot və hesabatın, iqtisadi təhlilin və nəzarətin təşkilinə dair normativ sənədlər, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, uçot, iqtisadi təhlil və nəzarətin idarəetmə funksiyasının inkişafına dair ölkə və xarici iqtisadçıların eləcə də digər xüsusi ədəbiyyat mənbələri təşkil edir.

Yerinə yetirilən işin elmi yeniliyi bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə ictimai iaşə müəssisələrində uçotun təşkili və istiqamətləri üzrə verilmiş təkliflər, formalaşdırılmış tövsiyələr hesab edilir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr alınmışdır:

- iaşə xərclərinin uçotunun bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən yeni istiqamətlərin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- bazar münasibətləri şəraitində uçotun mahiyyəti və onun əhəmiyyətinin açıqlanması;
- ümumi (maliyyə) bölgüsü şəraitində mühasibat aparatının təşkilinin müəyyənləşdirilməsi;
- uçot və hesabatın qaydaya salınmasının təmin edilməsi üzrə təkliflərin formalaşdırılması;
- mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş uçot prosesinin əlaqələndirilməsi, onun optimallaşdırılmasına nail olunması üzrə tövsiyə işlənməsi;

- ümumi mühasibatlıq nəzərə alınmaqla mühasibat uçotunun hesablar planının, qarşılıqlı əlaqə variantının işlənməsi və istifadəsinə dair təklif verilməsi;

Aparılmış tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bazar münasibətləri üçün zəruri sayılan əmtəə material ehtiyatlarının optimal təminatına, müəssisənin istehsal resurslarının səmərəli istifadəsinə, bütövlükdə müəssisənin və onun struktur bölmələrinin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə, ayrı–ayrı məhsul növlərinin qiymətinin və onların rentabelliyyətinin düzgün müəyyən edilməsinə yönəldilən mühasibat uçotunun təşkilinə dair tövsiyələr hazırlanması və i.a. - dan ibarətdir.

İşin həcmi və strukturu. Girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işinin həcmi 68 kompüterdən çıxmış səhifə 9 cədvəl təşkil edir.

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı, onun məqsəd və vəzifələri formalaşdırılmışdır.

Birinci fəsil “İctimai iaşə xərcləri, onun müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində yeri və rolu” – milli uçot sisteminin təşkili prinsiplərini; mühasibat uçotunun vahid sistemini, standartlarını və mühasibat uçotunun idarəetmə uçotu ilə əlaqəsi açıqlanır.

İkinci fəsil “İctimai iaşə xərclərinin uçotunun təşkili və onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması problemləri”də iaşə xərclərinin və kommersiya hesabının inkişafı şəraitində maya dəyərinin formalaşmasına dair zəruri uçotun aparılmasını və onun əsasında iqtisadi işlərin yerinə yetirilməsini uçot prinsipinə uyğun yerinə yetirilməsini həyata keçirmişdir.

Üçüncü fəsil “İctimai iaşə müəssisələrinin istehsal və tədavül xərclərinin təhlili” adı altında müəssisə və təşkilatlarda iaşə xərclərində əmələ gələn problemlər təhlil edilmiş və əsaslandırılmış nəticə çıxardaraq əməli təkliflər verilmişdir.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində çıxarılan əsas nəticələr geniş şərh edilmiş və aparılmış tədqiqatın nəticəsi üzrə mühasibat uçotuna və təhlilinə dair 6 əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

Н.А.Аббасова

**Совершенствование анализа и учет производства и
издержек обращения в предприятиях общественного питания**

Р Е З Ю М Е

Демократическое общество, правильное удовлетворение потребностей производителей, увеличение ассортимента продукции и повышение их качества, расширение воздействия на более лучшую организацию потребления материальных благ, увеличение свободного времени у граждан и пр. создают благоприятные условия для социально-экономических мероприятий.

С этой целью современные предприятия общественного питания осуществляют свою деятельность в соответствии с требованиями рыночной экономики, усиливается их техническое оснащение, разрабатываются и претворяются в жизнь конкурентноспособные, прогрессивные методы обслуживания, а также осуществляются мероприятия по совершенствованию методов управления.

Состоящая из трех глав настоящая магистрская диссертационная работа посвящена месту и роли расходов на общественное питание в деятельности предприятий и организаций, организации учета и приведения его в соответствие с требованиями рыночной экономики, а также охватывает проблемы, связанные с анализом по данному показателю.

В данной работе обращено внимание вопросам организации учета и анализа, повышению ее оперативности и аналитичности, а также представлены шесть предложений по своевременному представлению необходимых сведений по ним.

N.A.Abbasova

Improving the analysis and accounting of the production and distribution costs in the catering

S U M M A R Y

A democratic society, the right producers satisfying needs, increase the range of products and improve their quality, the expansion of influence on a better organization of the consumption of material goods, the increase in leisure time of citizens and others. Create favorable conditions for socio-economic measures.

To this end, modern catering facilities operate in compliance with the requirements of the market economy, increasing their technical equipment, developed and put into practice competitive, innovative methods of service, as well as taking steps to improve management practices.

Consisting of three chapters of this master's thesis is devoted to the place and the role of public expenditure in the power of enterprises and organizations, accounting and bring it into line with the requirements of the market economy, and also covers issues related to the analysis of this indicator.

In this paper, attention is drawn to the organization of accounting and analysis, increase its efficiency and analytic, and presented six proposals for the timely submission of the necessary information on them.

